

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»**

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ

A.M.: 1114M031

ΘΕΜΑ:

**ΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ: ΕΝΑΣ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

- 1) Καθηγητής, Προκόπης Παπαστράτης
Σύμβουλος σπουδών.
- 2) Καθηγητής, Θανάσης Καλαφάτης
- 3) Επίκουρος Καθηγητής, Δημήτρης Φιλιππής

Αθήνα

Φεβρουάριος – 2017

Περιεχόμενα

- (1) Πρόλογος σελ. 3.
- (2) Το Ελληνικό Κράτος και η Αγροτική Πολιτική στο Μεσοπόλεμο σελ.22.
- (3) Όψεις της αγροτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων σελ.34.
- (4) Αγροτική πολιτική και συνεταιρισμοί σελ. 44.
- (5) Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί σελ. 56
- (6) Τραπεζική πίστη και αγροτικοί συνεταιρισμοί σελ. 81.
- (7) Επίλογος – συμπεράσματα σελ.101.
- (8) Βιβλιογραφία. Σελ.107.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αγροτική οικονομία της περιόδου 1914-1940, οι δομές, τα χαρακτηριστικά και οι μορφές οργάνωσής της αλλάζει.

Οι αλλαγές όμως αυτές είναι σε μεγάλο βαθμό εξωτερικής «από τα πάνω» επιβολής. Οι αλλαγές αυτές δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσο ήταν αποτέλεσμα μιας σαφούς, επεξεργασμένης αγροτικής πολιτικής ή προϊόν ενός καθεστώτος κρίσης και σπασμωδικών αντιδράσεων εκ μέρους της πολιτικής και οικονομικής ηγεσίας. Ίσως καλύτερα θα ήταν να περιγράψει κανείς την αγροτική οικονομική πολιτική στο Μεσοπόλεμο ως ένα συνδυασμό τολμηρών, ριζικών αποφάσεων και μιας λογικής πειραματισμού, ψηλάφησης, «βλέποντας και κάνοντας». Το σίγουρο είναι πως το κράτος, ότι και αν σημαίνει αυτό στην ελληνική περίπτωση, για πρώτη φορά ίσως στην ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού θεωρεί τον εαυτό του ως δρον υποκείμενο στην οικονομική ζωή.

Ασκεί πράγματι μια αγροτική πολιτική, με αντιφάσεις και παλινδρομήσεις μεν, αλλά σαφώς δείχνοντας την Αγροτική

πολιτική σημαίνει τη δημιουργία ρυθμιστικού νομοθετικού πλαισίου, άσκηση εποπτείας και ελέγχου, διαμόρφωση κρατικών οργανισμών και οργάνων και βεβαίως, σύνδεση του αγροτικού χώρου με το τραπεζικό, πιστωτικό, σύστημα.

Από την άλλη, ο αγροτικός κόσμος ούτε ενιαίος είναι, ούτε μονοσήμαντα παθητικός παρουσιάζεται απέναντι στις εξελίξεις και τις προθέσεις Κράτους - Τραπεζών. Οι παρεμβάσεις των φορέων και των εκπροσώπων της αγροτιάς μας δίνει την εικόνα ενός κόσμου σε αναβρασμό, κινητικότητα και έντονες εσωτερικές διεργασίες, χαρακτηριστικά που θεωρούνται, ασύμβατα με τον αγροτικό χώρο.

Το κίνημα του αγροτικού συνεταιρισμού αποτελεί ένα φαινόμενο που θα πρέπει να εξεταστεί ακριβώς στη βάση του διπόλου Κράτος-Αγροτιά, με όλες τις μεσολαβήσεις, στρεβλώσεις και αφανείς πτυχές που ένα τέτοιο δίπολο συνεπάγεται στη γενικότητά του. Η ίδια η φράση «συνεταιριστικό κίνημα» υποδηλώνει μια «από τα κάτω» και εν δυνάμει σε αντίθεση με την κυρίαρχη οικονομική πολιτική οργανωμένη δύναμη αλλαγής.

Από την άλλη, το γεγονός πως το συνεταιριστικό κίνημα από τη γέννησή του σχεδόν συναρθρώθηκε με τον πιο άμεσο τρόπο με το Κράτος και τις Τράπεζες δείχνει, αν μη τι άλλο, τα όριά του και

τη δομικού τύπου αδυναμία του να αναπτύξει μια αυτόνομη δυναμική στο ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου.

Στην εργασία αυτή το φαινόμενο του κινήματος αγροτικών συνεταιρισμών θα αποτελέσει το πρίσμα μέσα από το οποίο θα προσπαθήσουμε να δούμε κάποιες βασικές πτυχές της αγροτικής πολιτικής της περιόδου 1914-1939.

Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η αγροτική οικονομία παραμένει σχεδόν εξ ολοκλήρου η ραχοκοκαλιά της ελληνικής οικονομίας.

Γενικός σκοπός της εργασίας είναι να δούμε πώς συναρθρώνεται ένα νέο για τα ελληνικά δεδομένα φαινόμενο, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, με το Κράτος και τις Τράπεζες: πως εξελίχθηκε αυτή η σχέση, ποιες κατευθύνσεις ακολούθησε και τι αποτελέσματα είχε για την αγροτική οικονομία.

Κυρίως θα εστιάσουμε σε κάποιες σταθερές της αγροτικής πολιτικής, στο έργο των βενιζελικών κυβερνήσεων, στο ρόλο του τραπεζικού πιστωτικού συστήματος και στην εξέλιξη των ίδιων των συνεταιρισμών μέσα στο χρόνο.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν κάποια γενικά δεδομένα που αφορούν τον αγροτικό κόσμο και χώρο στο

Μεσοπόλεμο : δημογραφικά στοιχεία, καλλιεργητικά συστήματα, γεωγραφικός καταμερισμός των καλλιεργειών κ.λπ.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα σκιαγραφήσουμε σε αδρές γραμμές την αγροτική πολιτική της περιόδου. Από τη μία θα γίνει αναφορά στην αγροτική πολιτική των Φιλελευθέρων (αγροτική μεταρρύθμιση, αγροτική αποκατάσταση προσφύγων κ.λπ.) και πως αυτή διαμορφώνεται στη νέα κατάσταση που προκύπτει από το 1922.

Από την άλλη θα πρέπει να δούμε ποιος ήταν ο ρόλος που κλήθηκαν να παίξουν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στο σχεδιασμό της αγροτικής αναμόρφωσης της Ελλάδας, ιδιαίτερα μετά το 1917. Στην συνέχεια θα εξετάσουμε τους ίδιους τους συνεταιρισμούς ως κίνημα και ως θεσμό. Πώς δηλαδή εξελίχθηκαν ποσοτικά και ποιοτικά, ποιες δυνάμεις δρούσαν στο εσωτερικό τους, ποιες σχέσεις ανέπτυξαν με τις κρατικές υπηρεσίες και ποια ήταν τα βασικά τους χαρακτηριστικά.

Παράλληλα θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στο ρόλο των τραπεζών και στην πιστωτική τους πολιτική απέναντι στους συνεταιρισμούς. Στον επίλογο θα γίνει μια συνοπτική ανακεφαλαίωση και θα προσπαθήσουμε συμπερασματικά να αναδείξουμε το ρόλο των αγροτικών συνεταιρισμών στη διαμόρφωση του αγροτικού χώρου στο Μεσοπόλεμο.

Οπωσδήποτε, τα περιθώρια να δοθούν απαντήσεις άμεσα από την εργασία αυτή είναι εξαιρετικά στενά, με βάση και τον περιορισμένο όγκο των πηγών.

Ωστόσο είναι σίγουρο πως εξετάζοντας κανείς την αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους στο Μεσοπόλεμο μέσα από έναν ιστορικά νέο και πρωτοποριακό θεσμό όπως οι αγροτικοί συνεταιρισμοί θα μπορέσει να κατανοήσει καλύτερα τόσο τις φιλοδοξίες και τη στρατηγική ενός μεγάλου κομματιού του αγροτικού πληθυσμού, όσο και τις προθέσεις - σκοπιμότητες Κράτους και Τραπεζών απέναντι στο βασικό και κρισιμότερο οικονομικό τομέα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Είναι φανερό ότι το κράτος και οι τράπεζες θέλουν να ελέγξουν την αυξανόμενη δυσφορία στον αγροτικό χώρο, αναζητώντας βαλβίδες ασφαλείας για την εκτόνωση της κοινωνικής πίεσης.

Σε κάθε περίπτωση, το σίγουρο είναι πως τόσο το ελληνικό κράτος, όσο και η ελληνική αγροτιά, κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες οξύτατης και διαρκούς κρίσης που κληροδότησε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και να ανταποκριθούν στο νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που διαμόρφωσε ο Μεσοπόλεμος όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Η Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1920 παρουσίαζε μια βασική αδυναμία: ήταν μια χώρα κατεξοχήν αγροτική αλλά με πολύ μικρό ποσοστό καλλιεργούμενων εκτάσεων.

Το 1911 η γεωργική απογραφή μας δίνει ένα ποσοστό λίγο παραπάνω από 13%. Η παρατεταμένη πολεμική περίοδος που βιώνει η χώρα (σχεδόν δεκαετία) οδηγεί μάλιστα σε μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

Το 1914 π.χ., οι καλλιεργούμενες εκτάσεις θα έχουν μειωθεί στο 10.84% της συνολικής επιφάνειας της χώρας με συνεχή τάση μείωσης ως το 1923 και τον ερχομό των προσφύγων.

Οι πολεμικές συγκρούσεις σχεδόν κατέστρεψαν την αγροτική παραγωγή, ιδιαίτερα στις περιοχές της βόρειας Ελλάδας: «Το 1921 η παραγωγή στο σύνολο της επικράτειας ήταν μικρότερη απ' ότι ήταν μονάχα στην Παλιά Ελλάδα το 1911». ¹

Είναι δύσκολο πάντως να κάνει κάποιος μια ακριβή σύγκριση της προπολεμικής με τη Μεσοπολεμική Ελλάδα έχοντας ως άξονα το σημείο – τομή των ετών 1922-1923. Από τη μία η έλλειψη συστηματικών στατιστικών δεδομένων για τη Παλαιά Ελλάδα αλλά και τις Νέες χώρες, αλλά και από την άλλη η έντονη

¹ Κώστας Κωστής: *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, σελ.32-34.

ανομοιογένεια που χαρακτήριζε τις δομές της αγροτικής οικονομίας ανάμεσα στις δύο αυτές περιοχές δυσκολεύουν το έργο αυτό.

Οι τάσεις πάντως που έχουν εντοπιστεί δείχνουν μια σημαντική ανομοιογένεια ανάμεσα στις διάφορες περιοχές και γεωγραφικά διαμερίσματα. Δύο βασικές σταθερές είναι η μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων ως το 1923 και η πολύ χαμηλή παραγωγικότητα (στρεμματικές αποδόσεις), η τελευταία μάλιστα σε όλη τη διάρκεια 1914-1932. Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμα και περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάδα γνώρισαν μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεών τους μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Το αναμφισβήτητο γεγονός είναι λοιπόν πως η Ελλάδα μετά το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου άργησε πολύ να αναρρώσει παρά το διπλασιασμό της έκτασης και του πληθυσμού της ακριβώς λόγω της Μικρασιατικής περιπέτειας: η συνολική καλλιεργούμενη έκταση (ανά χιλιάδες στρέμματα) από 14.156 το 1918 μειώνεται σε 12.324 το 1921 και μόνο το 1924 θα φτάσει τα 14.671.²

² Mark Mazower. *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002, σελ. 78-79.

Σε ακόμη χειρότερη κατάσταση βρίσκεται η αγροτική παραγωγή:
Η ακαθάριστη γεωργική παραγωγή άγγιξε το ναδίρ κατά το διάστημα 1921-1924, αλλά δεν επέστρεψε καν στο επίπεδο του 1914 μέχρι τα τέλη της ίδιας δεκαετίας.

Οι στρεμματικές αποδόσεις λοιπόν αποτελούν ένα δεύτερο αρνητικό χαρακτηριστικό για την αγροτική οικονομία της Ελλάδας στο μεγαλύτερο μέρος της μεσοπολεμικής περιόδου.³

Το ζήτημα της πτώσης των στρεμματικών αποδόσεων προβλημάτισε ιδιαίτερα την εποχή αυτή, καθώς το φαινόμενο αυτό συνδέθηκε από πολλούς με τη διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης και τους κλυδωνισμούς που αυτή προκάλεσε στη συνολική αγροτική παραγωγή. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που θεώρησαν την αγροτική μεταρρύθμιση ως μια από τις κύριες αιτίες για τη μείωση των στρεμματικών αποδόσεων. Η πραγματικότητα είναι πως οι στρεμματικές αποδόσεις ακολουθούν φθίνουσα πορεία την περίοδο 1914-1932.

Το φαινόμενο αυτό λαμβάνει ακόμα μεγαλύτερη διάσταση αφού έρχεται να προστεθεί με μια ήδη φτωχότερη παραγωγικά αγροτική δομή : ακόμα και πριν τον πόλεμο η Ελλάδα βρίσκεται στις χαμηλότερες θέσεις παγκοσμίως στις αποδόσεις της

³ Mazower, *ό.π.*, σελ. 115, 396.

καλλιεργούμενης γης. Τα σιτηρά αποτελούν την πιο χαρακτηριστική περίπτωση. Αν και κάλυπταν το 70% περίπου της καλλιεργούμενης έκτασης οι αποδόσεις τους γνώρισαν φθίνουσα πορεία μέχρι το 1932 : ο μέσος όρος στρεμματικών αποδόσεων (κιλά ανά στρέμμα) από 81 το 1914 έπεσε σε 58 το 1932.

Τα απαρχαιωμένα καλλιεργητικά συστήματα, οι φυτικές ασθένειες και κατά περιόδους οι κακές καιρικές συνθήκες αποτέλεσαν τους κυριότερους αρνητικούς ανασχετικούς παράγοντες για τη βελτίωση των αποδόσεων.⁴

Από την άλλη, είναι έντονα συζητήσιμο αν και κατά πόσο το φαινόμενο της μείωσης των στρεμματικών αποδόσεων θα πρέπει να αποδοθεί στα αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης (αναδιανομή γης, κατατεμαχισμός μεγάλων κτημάτων κ.λπ.)

Μάλιστα μια τέτοια αιτιώδης συσχέτιση έχει έντονα αμφισβητηθεί: «Φαινόμενο λοιπόν διαπιστωμένο, η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων παρατηρείται ήδη σε μια εποχή κατά την οποία η απαλλοτρίωση των μεγάλων γεωργικών εκμεταλλεύσεων δεν αποτελούσε παρά σποραδικό γεγονός [...]. Η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων υπήρξε ένα φαινόμενο εξαιρετικά αντιπροσωπευτικό της ελληνικής αγροτικής οικονομίας της

⁴ Κωστής, *ό.π.*, σελ, 32-34.

δεκαετίας του 1920, χωρίς κάποια ιδιαίτερη γεωγραφική διάσταση»⁵

Και αλλού : «Η πτώση των αποδόσεων δεν παρατηρήθηκε σε όλα τα προϊόντα, ούτε περιορίστηκε στις περιοχές τις οποίες επηρέασαν περισσότερο οι μεταρρυθμίσεις. [...]. Τη δεκαετία του 1920, η αβεβαιότητα για τα περιουσιακά δικαιώματα και η βαθμιαία και αποθαρρυντική πτώση στις τιμές των αγροτικών προϊόντων μάλλον, παρά αυτή καθαυτή η αναδιανομή της γης, περιόριζαν τη βελτίωση των αρχικών αποδόσεων».⁶

Φαίνεται λοιπόν πως ένας συνδυασμός παραγόντων και αρνητικών συγκυριών οδήγησαν σε μια πτωτική τάση την αγροτική παραγωγή μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1930.⁷

Η απότομη πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, οι υψηλές τιμές των λιπασμάτων, τα όλο και πιο ξεπερασμένα καλλιεργητικά συστήματα και μέσα παραγωγής οδήγησαν στην πτώση των γεωργικών αποδόσεων, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις μη εμπορευματικές καλλιέργειες (π.χ. σιτηρά).⁸

⁵ Κωστής, *ό.π.*, σελ.32-34.

⁶ Mazower, *ό.π.*, σελ. 78-79.

⁷ *Ο.π.*, σελ.315.

⁸ *Ο.π.*

Η αρνητική αυτή συγκυρία πιθανότατα προκάλεσε με τη σειρά της μια τάση «επιστροφής» τμήματος της αγροτιάς προς καλλιεργητικές στρατηγικές, επικεντρωμένες στην αυτοκατανάλωση, φαινόμενο που με τη σειρά του συντείνει στην πτώση των αποδόσεων.⁹

Σε κάθε περίπτωση πάντως δε φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης, ούτε όμως και μιας καθαρά εμπορικής κρίσης. Η μείωση δεν παρατηρείται μόνο στην Κεντρική Ελλάδα και τις Νέες Χώρες αλλά «εκδηλώνεται τόσο στις περιοχές στις οποίες πραγματοποιήθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση, όσο και στις υπόλοιπες και που στη χρονική διάρκειά της ξεπερνάει τα όρια της πραγματοποίησης της μεταρρύθμισης»¹⁰

Από την άλλη, δεν αφορά μόνο κάποια συγκεκριμένα προϊόντα, αντίθετα «παρατηρείται τόσο στα φυτά μεγάλης καλλιέργειας (σιτηρά) όσο και στα βιομηχανικά και αρωματικά προϊόντα, αλλά ακόμη και στα προϊόντα λαχανόκηπων».¹¹

Είναι γεγονός πως μετά το 1932 οι αρνητικές τάσεις αρχίζουν να αντιστρέφονται σηματοδοτώντας μια σημαντική ανάκαμψη της γεωργίας. Ωστόσο αυτή η εξέλιξη θα πρέπει να σχετικοποιηθεί, αν λάβουμε υπόψη το σχεδόν μηδενικό σημείο από το οποίο

⁹ Mazower, *ό.π.*, σελ. 312-320.

¹⁰ *Ο.π.*, σελ.312-320.

¹¹ *Ο.π.*

ξενικά η διαδικασία της ανάκαμψης : «Δεδομένου ότι η γεωργική απόδοση στην Ελλάδα συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις χαμηλότερες της Ευρώπης, ακόμα και μια μικρή αύξησή της σε απόλυτους αριθμούς φαινόταν εντυπωσιακή σε σχετικούς όρους».¹²

Η υποτίμηση της δραχμής το 1932 οδήγησε σε αύξηση των τιμών στα είδη εισαγωγής, γεγονός που ωφέλησε τους εγχώριους παραγωγούς.

Από αυτή την άποψη η περίπτωση του σταριού είναι χαρακτηριστική.

Η τάση αυτή αντικατάστασης των ειδών εισαγωγής οδήγησε στην επέκταση των εδαφών στα οποία καλλιεργούνταν προϊόντα που υποκαθιστούσαν τις εισαγωγές. Την ίδια στιγμή είχε τεθεί σε εφαρμογή ένα ευρύτατο πρόγραμμα εγγειοβελτιωτικών έργων (αποξηραντικά, αρδευτικά), εκσυγχρονισμού του εργαλειακού εξοπλισμού (σιδερένια άροτρα) και διάδοσης της χρήσης χημικών λιπασμάτων και νέων σπόρων. Όλα τα παραπάνω είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση της αγροτικής παραγωγής μέσα από τη βελτίωση των καλλιεργητικών μεθόδων και τον πολλαπλασιασμό των καλλιεργούμενων εκτάσεων (ιδιαίτερα σε Μακεδονία-Θράκη).

¹² Mazower, *ό.π.*, σελ.114.

Η εξέλιξη αυτή αφορούσε όλα σχεδόν τα προϊόντα του πρωτογενή τομέα (με την εξαίρεση καπνού λόγω ισχυρών πληγμάτων στην εμπορική του διάθεση στο εξωτερικό), αλλά ειδικά στην περίπτωση της σιτοπαραγωγής η ανάκαμψη ήταν εντυπωσιακή: ενώ την περίοδο 1925-1928 η σιτοπαραγωγή βρισκόταν μόλις στις 332 χιλιάδες τόνους, στο τέλος του Μεσοπολέμου είχε ανέβει στις 822 χιλιάδες, δηλαδή σχεδόν τριπλασιάστηκε, ενώ οι εισαγωγές κάλυπταν μόνο το 25% των αναγκών της Ελλάδας.

Οι αλλαγές αυτές υποδηλώνουν και μια ριζική αλλαγή στα συστήματα καλλιέργειας.

Ο μεσοπόλεμος σηματοδοτεί άραγε την πλήρη επικράτηση της εντατικής καλλιέργειας;

Το ζήτημα αυτό σχετίζεται άμεσα με μια σειρά άλλα ζητήματα όπως οι δημογραφικές πληθυσμιακές συνθήκες, τα αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης, οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις (μέγεθος κλήρου, είδος καλλιέργειας κ.α).

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ένα από τα αποτελέσματα των πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν η πλήρης αλλαγή του αγροτικού τοπίου.

Από μόνη της η εισροή 1.200.000 περίπου προσφύγων, εκ των οποίων οι μισοί σχεδόν εγκαταστάθηκαν στην υπαίθρο, δημιούργησε ένα κρίσιμο πρόβλημα υπερπληθυσμού.¹³

Το πρόβλημα έλαβε ακόμα πιο ανησυχητικές διαστάσεις, αφού συνέπεσε όπως είδαμε με μια εποχή πτώσης των αποδόσεων της γης.¹⁴

Την ίδια στιγμή, η δεκαετία του 1920 δεν φαίνεται να σηματοδοτεί μια περίοδο διόγκωσης της αγροτικής εξόδου, παρά την κρίση στην αγροτική οικονομία.

Η μεταναστευτική κίνηση προς τις ΗΠΑ ανακόπτεται μετά τους αντιμεταναστευτικούς νόμους των αρχών του 1920 (Immigration Acts). Από την άλλη η μετανάστευση προς τις πόλεις παίρνει μεν πιο μαζικές διαστάσεις, αλλά δε φαίνεται να επηρεάζει πολύ την πληθυσμιακή σύνθεση της υπαίθρου. Μεταξύ 1920 -1940 το ποσοστό των κατοίκων της υπαίθρου έχει μειωθεί από 62% σε 53%, αλλά την ίδια στιγμή ο πληθυσμός της υπαίθρου αυξάνεται σε απόλυτους αριθμούς. (από 3.1 σε 3.8 εκατομμύρια), ενώ δεν θα πρέπει να ξεχνά κανείς πως, πέρα από τους πρόσφυγες που είχαν εξαρχής εγκατασταθεί στις πόλεις, ένα μεγάλο μέρος τους

¹³ Mazower, *ό.π.*, σελ.312-315.

¹⁴ Ευγενία Μπουρνόβα -Γιώργος Προγουλάκης, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», στο Χρ.Αγριαντώνη, Ευγ.Μπουρνόβα κ.ά., *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Ιστορία (18ος-20ος αιώνας)*, Δαρδανός, Αθήνα, 2000, σελ.87-88

εγκαταστάθηκε στα αστικά κέντρα σταδιακά, αφού εγκατέλειψε την αγροτική του ιδιότητα.

Έτσι λοιπόν, ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού βρέθηκε μπλοκαρισμένο στην ύπαιθρο, από τη στιγμή που οι δυνατότητες διεξόδου του είτε στο εξωτερικό είτε στα αστικά κέντρα είχαν περιοριστεί σημαντικά. Την ίδια στιγμή όμως η ύπαιθρος περνά μία φάση αναζωογόνησης του πληθυσμού της. Παράγοντες όπως ο δραστικός περιορισμός της μετανάστευσης, η οποία ως γνωστό συνιστούσε μια σημαντική διαρροή νεανικών κυρίων ηλικιών, η εισροή ολόκληρων προσφυγικών οικογενειών, αλλά και μια σχετική βελτίωση των δεικτών γεννητικότητας / θνησιμότητας, συντέλεσαν στην διατήρηση και αύξηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην ύπαιθρο.

Φαίνεται λοιπόν πως ο αγροτικός χώρος, παρά τη συνεχιζόμενη κρίση που τον μαστίζει, διατηρείται δημογραφικά ζωντανός, μπολιάζεται με νέο αίμα, ανανεώνει την πληθυσμιακή του σύνθεση και καταφέρνει να κρατήσει τις πιο παραγωγικές ηλικίες. Το γεγονός αυτό παρουσιάζεται από τους ανθρώπους της εποχής ως ευχή και κατάρα και το «πρόβλημα του υπερπληθυσμού» στην ύπαιθρο θα απασχολήσει έντονα.

Το παραπάνω φαινόμενο πάντως είναι καθαρά αποτέλεσμα της πραγματικής (λόγω των προσφύγων) και όχι μιας φυσικής αύξησης. Την ίδια στιγμή πάντως η κινητικότητα των αγροτικών

πληθυσμών συνεχίζεται με τη μορφή της κάθετης κινητικότητας (από τα ορεινά στα πεδινά), συντελώντας κι αυτή στη διαμόρφωση των νέων χαρακτηριστικών. Μετά το 1920 λοιπόν έχουμε μια μεγάλη πραγματική αύξηση του πληθυσμού, γεγονός που συνδέεται αφενός με το διπλασιασμό της έκτασης της Ελλάδας και αφετέρου με τη μαζική εισροή των προσφύγων.

Από αυτή τη διαδικασία επηρεάστηκε σημαντικά η ύπαιθρος, όπως ήταν φυσικό, καθώς ανακόπηκε ως ένα βαθμό η αγροτική έξοδος, βελτιώθηκε το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και διατήρησε την πληθυσμιακή της υπεροχή έναντι του αστικού τομέα : «όλες οι ενδείξεις που έχουμε τείνουν στο να επιβεβαιώσουν το γεγονός ότι με την προσάρτηση των Νέων Χώρων, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, ο αγροτικό πληθυσμός της χώρας ενισχύεται».

Έτσι οι εξελίξεις αυτές δεν μπορούμε να πούμε πως συνεπάγονται και πιο δομικές αλλαγές για τον πληθυσμιακό χαρακτήρα της Ελλάδας. Η κινητικότητα των αγροτικών πληθυσμών είναι περισσότερο κάθετη, ενώ δεν διαταράσσονται ριζικά οι ισορροπίες / αναλογίες αγροτικού – ημιαστικού – αστικού πληθυσμού. Ενώ όμως αλλάζουν κατ' αυτόν τον τρόπο τα δημογραφικά δεδομένα, οι γεωγραφικοί περιορισμοί παραμένουν, ενώ τα καλλιεργητικά συστήματα διατηρούν τον παραδοσιακό,

τοπικό τους χαρακτήρα και προσαρμόζονται σιγά σιγά στις νέες συνθήκες.

Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έναν αγροτικό χώρο ελάχιστα πρόσφορο για εντατική εκμετάλλευση και υψηλές αποδόσεις. Η γεωγραφική στενότητα, οι απότομες μεταβολές των μετεωρολογικών φαινομένων, η μεγάλη ποικιλία τοπικών κλιματικών συνθηκών, το πρόβλημα του νερού, η αρνητική μορφολογία του εδάφους είναι μερικά μόνο από τα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τις φυσικές δυσκολίες για την ανάπτυξη συστημάτων αγροτικής παραγωγής εντατικής και υψηλής απόδοσης εκμετάλλευσης. Τα συστήματα καλλιέργειας, λόγω και των γεωγραφικών καταναγκασμών, χαρακτηρίζονται από έντονες τοπικές διαφοροποιήσεις : δενδρώδεις καλλιέργειες και αμπέλια στις ορεινές – ημιορεινές περιοχές, ετήσιες καλλιέργειες στα πεδινά.

Επίσης κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού αγροτικού χώρου είναι η συνύπαρξη διαφόρων καλλιεργειών, με την έννοια του συνδυασμού κύριων και συμπληρωματικών καλλιεργειών, γεγονός που υποδεικνύει το βαθμό στον οποίο κατά καιρούς, τα αγροτικά νοικοκυριά στρέφονται σε στρατηγικές αυτάρκειας,

δηλαδή την έλλειψη εγγυημένου εισοδήματος από την κύρια παραγωγή.

Το παραπάνω χαρακτηριστικό είναι αποτέλεσμα του μικρού μεγέθους του κλήρου στην Ελλάδα και της χαμηλής παραγωγικότητας του Έλληνα αγρότη.¹⁵

Πώς όμως αντιδρούν οι διάφορες περιοχές της Ελλάδας στην αγροτική κρίση της δεκαετίας του 1920;

Οι πεδινές περιοχές προσπαθούν να ανταποκριθούν με τη διαφοροποίηση των καλλιεργειών, ενώ στα ορεινά παρατηρείται μια όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση από εισοδήματα πέραν της γεωργίας (π.χ. κτηνοτροφία). Όσον αφορά τις Νέες Χώρες, το μικρό μέγεθος του κλήρου οδηγεί στην καλλιέργεια φυτών με υψηλή στρεμματική απόδοση (καπνός). Αντίθετα, στην Παλαιά Ελλάδα εντείνεται μετά τη δεκαετία του 1920 η εκτατικότητα, συνδυαζόμενη με μια αύξηση της αγροτικής εξόδου προς τις πόλεις και με μείωση των ποσοστών πληθυσμιακής αύξησης.

Συνοψίζοντας, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής για τον αγροτικό τομέα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μετά τους πολέμους η αγροτική οικονομία διέρχεται μια διαρκή κρίση η οποία εκφράζεται με την πτώση των τιμών, τη φθίνουσα πορεία

¹⁵ Κωστής, *ό.π.*, σελ.7.

των στρεμματικών αποδόσεων, ενώ η αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων αφορά κυρίως τις περιοχές των Νέων Χωρών και γίνεται σταδιακά, ιδιαίτερα λόγω της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Την ίδια στιγμή, ο αγροτικός πληθυσμός αυξάνεται, κυρίως λόγω μιας πραγματικής αύξησης που οφείλεται στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Οι νέοι αυτοί αγροτικοί πληθυσμοί στράφηκαν προς την εντατική καλλιέργεια αγροτικών προϊόντων υψηλής/ταχείας στρεμματικής απόδοσης (καπνός), αφού οι μικροί κλήροι που τους παραχωρήθηκαν δύσκολα επέτρεπαν τον προσανατολισμό προς άλλου είδους καλλιέργειες: ειδικά στη Μακεδονία μεταξύ 1926-1929 οι καπνοκαλλιεργητές σχεδόν τριπλασιάστηκαν και η καλλιεργούμενη έκταση διπλασιάστηκε.

Αντίθετα στην Παλαιά Ελλάδα η τάση ήταν προς την εντατική καλλιέργεια και την αναζήτηση συμπληρωματικών καλλιεργειών/εισοδήματος. Η βελτίωση των δεικτών στην αγροτική οικονομία έρχεται μετά το 1932 ως αποτέλεσμα της ανόδου της αγροτικής παραγωγής, της προστασίας των αγροτικών προϊόντων, της κρατικής παρέμβασης, της όλο και πιο έντονης κρατικής ανάμειξης στη γεωργία (κρατικοί οργανισμοί, χρήση νέων ποικιλιών, τάση προς την αυτάρκεια κ.λπ).¹⁶

¹⁶ Mazower, *ό.π.*, σελ.312-315.

Το Ελληνικό Κράτος και η Αγροτική Πολιτική στο Μεσοπόλεμο.

Στον αγροτικό τομέα, η μεταρρύθμιση που νομοθετήθηκε το 1917, γίνεται τώρα αναγκαία και επιταχύνεται με την πίεση των προσφύγων. Εξάλλου, οι περιορισμοί στις εισαγωγές που είχαν επιβληθεί κατά τη διάρκεια των πολέμων και μετά τη μικρασιατική καταστροφή (για την εξοικονόμηση συναλλάγματος) έδιναν τη δυνατότητα στους μεγαλογαιοκτήμονες της Βόρειας Ελλάδας να ανεβάζουν σημαντικά τις τιμές των εγχώριων γεωργικών προϊόντων. Η κατάσταση όμως αυτή δημιουργούσε προβλήματα στην αγορά.

Κάτω από την πίεση του προσφυγικού προβλήματος και την ανάγκη για εκσυγχρονισμό των μεθόδων παραγωγής, από το 1922 ως το 1938 απαλλοτριώνεται η μεγάλη γαιοκτησία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας βρισκόταν στη Βόρεια Ελλάδα.¹⁷

Έτσι σταδιακά, επικράτησε σ' όλη τη χώρα η μικρή και η μεσαία οικογενειακή ιδιοκτησία. Παράλληλα, καταβάλλεται προσπάθεια να δημιουργηθούν αγροτικοί συνεταιρισμοί και το 1930 ιδρύεται η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, με σκοπό τη χρηματοδότηση της

¹⁷ Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975 σελ.183.

αγροτικής παραγωγής. Κατά την περίοδο αυτή το κυριότερο εξαγωγίμο προϊόν ήταν ο καπνός. Με την κρίση όμως του 1929-1932 και τη μείωση των εξαγωγών καπνού, αρχίζουν να δημιουργούνται και νέες καλλιέργειες (νωπά λαχανικά, βαμβάκι, ρύζι κ.ά.), αυξάνεται επίσης η παραγωγή σιτηρών για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες διατροφής του πληθυσμού. Παρ' όλη όμως την αγροτική μεταρρύθμιση, τη δημιουργία σοβαρών εγγειοβελτιωτικών έργων και την αύξηση των αγροτικών πιστώσεων, το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα παραμένει χαμηλό, εξαιτίας των χαμηλών τιμών των αγροτικών προϊόντων. Η βιομηχανία αγόραζε φτηνά τις γεωργικές πρώτες ύλες (π.χ. βαμβάκι) για να μπορεί να έχει μεγαλύτερα κέρδη. Η χαμηλή τιμή των αγροτικών προϊόντων είχε ως συνέπεια την προσπάθεια των αγροτών να αυξήσουν την παραγωγή τους, βελτιώνοντας τις μεθόδους που εφάρμοζαν ως τότε (βελτίωση του τεχνολογικού εξοπλισμού τους, χρησιμοποίηση λιπασμάτων).

Το κόστος όμως αυτής της προσπάθειας υπερέβαινε τις δυνατότητες των Ελλήνων αγροτών, οι οποίοι αναγκάζονταν να δανείζονται από τους διάφορους πιστωτικούς οργανισμούς (τράπεζες, συνεταιρισμούς). Ποτέ όμως δεν μπόρεσαν να ξεπληρώσουν τα χρέη τους και μόνιμα ήταν χρεωμένοι.

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας και η αγροτική μεταρρύθμιση δεν μείωσαν τα προβλήματα της οικονομίας, τα οποία παρέμειναν

οξύτατα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Η μικρασιατική εκστρατεία είχε εξαντλήσει οικονομικά το κράτος. Επιπρόσθετα, για την Ελλάδα ήταν πάνω από τις δυνάμεις της να στεγάσει, να θρέψει και να αποκαταστήσει επαγγελματικά 1.500.000 πρόσφυγες, που η πλειοψηφία τους δεν είχε κανένα περιουσιακό στοιχείο. Για να αντιμετωπίσουν το προσφυγικό και τα άλλα οικονομικά προβλήματα οι ελληνικές κυβερνήσεις ζήτησαν τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών και αναγκάστηκαν να προσφύγουν σε συνεχείς εξωτερικούς δανεισμούς. Ο εξωτερικός δανεισμός, με τους καταστροφικούς για την οικονομία της χώρας όρους, ήταν και η κύρια αιτία της πτώχευσης του 1932, αφού πάνω από το 80% του συναλλάγματος που εισαγόταν στη χώρα με τις εξαγωγές το απορροφούσε το εξωτερικό χρέος.¹⁸

Η αγροτική μεταρρύθμιση έδωσε τη δυνατότητα να αυξηθούν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις. Ιδιαίτερα στη Μακεδονία και τη Θράκη όπου εγκαταστάθηκε μεγάλο μέρος των προσφύγων, η αύξηση άγγιξε το 100%, ενώ στη Στερεά Ελλάδα, όπου παρατηρείται μικρότερη εγκατάσταση προσφύγων, η αύξηση άγγιξε το 27%, στη δε Πελοπόννησο το 42%.¹⁹

¹⁸ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «*Η Ελληνική οικονομία από το 1926 έως το 1935*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, εκδόσεις "Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ.341.

¹⁹ Αιγίδης Α.Ι., *Η Ελλάς χωρίς του πρόσφυγας*, χ. Εκδ., Αθήνα 1934, σελ. 92-93.

Η αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων που συνοδευόταν από την εκχέρσωση άγονων και εγκαταλελειμμένων εδαφών, καθώς και από την εντατικοποίηση και την αύξηση της παραγωγής, οδήγησε στην αύξηση του αγροτικού εισοδήματος αλλά και στη μεγαλύτερη συμμετοχή του στο εθνικό εισόδημα. Το γεωργικό εισόδημα αντιπροσώπευε το 34,8% του συνολικού εισοδήματος πριν το 1927 και έφτασε το 44,2% το 1939.²⁰

Την ίδια περίοδο ανάλογη ήταν και η εξέλιξη της κτηνοτροφίας.

Όλα αυτά μας δείχνουν ότι σε όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, και παρά το κύμα της εκβιομηχάνισης μετά το 1922, η ελληνική οικονομία διατήρησε τον γεωργικό της χαρακτήρα. Απόρροια της αγροτικής μεταρρύθμισης και του συγκεκριμένου τρόπου αποκατάστασης των χωρικών ήταν η δημιουργία αγροτικής μικροϊδιοκτησίας. Υπολογίζεται σε 65% το ποσοστό των αγροτών που στην πλειοψηφία τους ήταν αρχηγοί οικογενειών και μετατράπηκαν σε μικρούς ιδιοκτήτες – καλλιεργητές της γης. Έτσι περιορίστηκε η μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία (τσιφλίκια), ενώ μειώθηκε και η μεσαία. Με το τρόπο αυτό ελέγχθηκε σημαντικά η ριζοσπαστικοποίηση των αγροτών και ματαιώθηκε η ανάπτυξη ισχυρού αγροτικού κινήματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Ελλάδα

²⁰ Ευελπίδης Χ., *Η γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήναι, 1944, σελ. 169.

είναι ίσως η μόνη χώρα που δεν ανέπτυξε ισχυρό αγροτικό κίνημα κατά τον Μεσοπόλεμο.²¹

Η μακρά διάρκεια στη διανομή της γης, που οδήγησε σε εξάρτηση των αγροτών από το κράτος, η δράση του κράτους, το οποίο συγκάλυψε με τον τρόπο του τις όποιες αντιθέσεις, η διαμάχη για το καθεστωτικό ζήτημα και η πόλωση μεταξύ βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού, αλλά και η εξατομίκευση, που χαρακτηρίζει τους Έλληνες αγρότες, φαίνεται να οδήγησαν στο έλεγχο μεγάλου μέρους τους από τα αστικά κόμματα μέσω του συστήματος πολιτικής πελατείας.²²

Το πνεύμα της μικροϊδιοκτησίας και της εξατομίκευσης των προβλημάτων, επίδρασε στον αγρότη ακόμα και όταν αυτός μετανάστευσε στις πόλεις: δεν αναζητούσε εργασία σε βιομηχανικές επιχειρήσεις ή, ακόμα και όταν το έκανε, δεν σκόπευε να παραμείνει μισθωτός για την υπόλοιπη ζωή του.

Στοχεύοντας στην κοινωνική του ανέλιξη, δημιουργούσε τη δική του μικροεπιχείρηση (εμπόριο ή βιοτεχνία) ή εισερχόταν στο δημόσιο.

²¹ Μαυρέας Κωνσταντίνος, «*Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936*», στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα, 1993

²² Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία – Κοινωνία – Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Πληροφόρηση, Αθήνα 1991, σελ. 187 και Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία : όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978, σελ.214,219.

Όπως σημειώνει ο Μ. Ρηγίνος, «η κυριότερη μορφή κοινωνικής κινητικότητας που χαρακτηρίζει τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό είναι η μετάβαση από τη μικρή αγροτική εκμετάλλευση στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων».²³

Ακόμη ένα χαρακτηριστικό της μεταρρύθμισης ήταν η ενίσχυση του ρόλου του κράτους και η άμεση παρέμβασή του στον αγροτικό τομέα. Η παρέμβαση αυτή διευρύνθηκε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 με αφορμή τη γενικότερη οικονομική κρίση, μια από τις όψεις της οποίας έχει τις ρίζες της στη συρρίκνωση των διεθνών οικονομικών συναλλαγών και ειδικότερα του διεθνούς εμπορίου. Γενικευμένη οικονομική κρίση παρατηρήθηκε στην Ελλάδα κατά το διάστημα 1929-1932 σαν αποτέλεσμα της πτώσης της αξίας των ελληνικών εξαγωγών που οδήγησε στη μείωση των αγροτικών εισοδημάτων.²⁴

Τα αγροτικά προβλήματα ήταν μεγαλύτερα σε κάποιες περιοχές όπως η Βόρεια Ελλάδα, όπου υπήρχε μικρός κλήρος, τεράστια υποτίμηση προϊόντων όπως ο καπνός και τα δημητριακά, αλλά και μείωση της παραγωγής εξαιτίας των εκάστοτε κακών καιρικών συνθηκών. Η γεωργική κρίση επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τη θέση των αγροτών, καθώς το μέσο κατά κεφαλήν αγροτικό

²³ Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα, 1987, σελ. 249.

²⁴ Κωστής, *ό.π.*, σελ. 50.

εισόδημα υπολειπόταν ήδη αρκετά του μέσου αστικού εισοδήματος. Όπως υπολογίζει ο Χρ. Ευελπίδης, το μέσο εισόδημα μιας αγροτικής οικογένειας ανερχόταν το 1936 σε 21.685 δρχ., ενώ οι δαπάνες στοιχειώδους διαβίωσης ανέρχονταν κατά την ίδια περίοδο σε 27.988 δρχ.²⁵

Το 1933, ποσοστό μεγαλύτερο του 83% των αγροτών – ιδιοκτητών ήταν βαρύτατα χρεωμένο.²⁶

Την περίοδο του Μεσοπολέμου οι εξελίξεις που γνώρισε ο ελληνικός αγροτικός χώρος είναι ραγδαίες και αποτελούν από τα κύρια χαρακτηριστικά σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο αυτής της περιόδου.

Η όξυνση του αγροτικού ζητήματος έκανε απαραίτητη τη δημιουργία νέων θεσμών και οργάνων παρέμβασης στην αγροτική οικονομία.

Η υιοθέτηση των νέων θεσμών εντάσσεται στο γενικότερο πνεύμα του «αστικού εκσυγχρονισμού»,²⁷ δηλαδή του ευρύτατου ρεύματος θεσμικών παρεμβάσεων και αλλαγών που κυριάρχησε την εποχή αυτή στην ελληνική κοινωνία, κάτω από την πίεση των σημαντικών εξελίξεων στα εθνικά και διεθνή ζητήματα, τις

²⁵ Ευελπίδης, *ό.π.*, σελ. 26-27.

²⁶ Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ.184.

²⁷ Γ.Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Μαυρογορδάτος Γ.-Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ.9-19

προσάρτησης νέων εδαφών και τις ανάγκης αποκατάστασης εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων.

Η αγροτική μεταρρύθμιση που εξαγγέλθηκε το 1917 αποτέλεσε την κορυφαία θεσμική παρέμβαση του κράτους στην αγροτική οικονομία. Οι αλλαγές μεταμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της ελληνικής υπαίθρου: επιτεύχθηκε η αγροτική εγκατάσταση ενός μεγάλου μέρους του προσφυγικού πληθυσμού και κατά δεύτερο καταγράφηκε μεγάλη επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

Να σημειωθεί πάντως, ότι η επέκταση της γεωργίας συντελέστηκε σε μεγάλο βαθμό σε βάρος της κτηνοτροφίας, με αποτέλεσμα τη μεγάλη μείωση της ημινομαδικής κτηνοτροφίας και του ζωικού κεφαλαίου.²⁸

Άλλη σημαντική συνέπεια υπήρξε η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και η μεγαλύτερη συμμετοχή του στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (από 38,7 % που ήταν το 1907 έφτασε στο 52% το 1928).

Οι μεταβολές αυτές ανέδειξαν το σημαντικό ειδικό βάρος που αποκτούσε πλέον ο αγροτικός τομέας της ελληνικής οικονομίας του Μεσοπολέμου, αλλά δημιούργησαν και τις προϋποθέσεις για την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, μέσω της ανανέωσης και του αναπροσανατολισμού των καλλιεργειών. Η

²⁸ Κωστής, *ό.π.*, σελ.67.

μείωση της παραγωγής της σταφίδας αντισταθμίστηκε από τη βελτίωση της ελαιοκομίας, την ενίσχυση της βαμβακοκαλλιέργειας και κυρίως, στην ταχύτατη επέκταση της καπνοκαλλιέργειας, που ανέτρεψε τις ισορροπίες της γεωργικής παραγωγής και του εξωτερικού εμπορίου. Ο καπνός αν και καλλιεργούταν στο 3-4% της καλλιεργούμενης επιφάνειας συμμετείχε στο συνολικό αγροτικό εισόδημα κατά 15-20% ενώ εξασφάλιζε πάνω από το 50% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας.²⁹

Όμως παρά τη σημασία του καπνού για την περιφερειακή ανάπτυξη και την οικονομική δραστηριότητα (μεταποίηση, εμπόριο, απασχόληση, φορολογία), το μονοεξαγωγικό μοντέλο της ελληνικής γεωργίας παρέμεινε το ίδιο. Αντίθετα, επιβίωσε αντικαθιστώντας τη σταφίδα με τον καπνό, αλλά εξακολουθώντας να δεσμεύει την ελληνική οικονομία στη συγκυρία της διεθνούς αγοράς.³⁰

Η δεύτερη θεσμική παρέμβαση του κράτους στον αγροτικό χώρο είναι η ίδρυση του υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας το 1911 και κυρίως η αυτόνομη σύσταση υπουργείου Γεωργίας του 1917. Έτσι το κράτος απέκτησε ένα διοικητικό όργανο σχεδιασμού, ελέγχου και παρέμβασης στην αγροτική

²⁹ Ευελπίδης, *ό.π.*, σελ.52.

³⁰ Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σελ.39-40.

οικονομία με ευρύτατες αρμοδιότητες (από την προστασία και βελτίωση των καλλιεργειών, τον έλεγχο των φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων, την εποπτεία των γεωργικών συνεταιρισμών, μέχρι τη γεωργική εκπαίδευση και έρευνα και τις γεωργικές εφαρμογές). Η γεωργική εκπαίδευση στην αρχή αφορούσε μόνο μέσες γεωργικές σχολές. Με την ίδρυση της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών το 1920 και της Γεωπονικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1927 αναβαθμίστηκε σε ανώτατο επίπεδο η γεωργική εκπαίδευση, καταρτίζοντας εκατοντάδες γεωπόνους που στελέχωσαν όλο τον κρατικό μηχανισμό, τις τράπεζες, τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και τους περιφερειακούς γεωργικούς σταθμούς.

Επίσης σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής έπαιξαν τα κρατικά και ημικρατικά ιδρύματα αγροτικής έρευνας (Σταθμός Βελτίωσης Κτηνοτροφικών Φυτών και Οσπρίων στη Λάρισα, Εδαφολογικά Εργαστήρια στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, Σταθμός Ερεύνης Βάμβακος, Σταθμός Ερεύνης Οίνου και Αμπέλου, Σταθμός Δοκιμών Γεωργικών Μηχανημάτων, Εργαστήριο Γεωργικής Τεχνολογίας, Ινστιτούτο Σταφίδας στον Πύργο, Ινστιτούτο Καπνού στη Δράμα, Μπενάκειο Φυτοπαθολογικό Κέντρο στην Κηφισιά), όσο και το εκτεταμένο δίκτυο γεωργικών εφαρμογών που δημιουργήθηκε (Γεωργικοί Σταθμοί, Κτηνιατρική Υπηρεσία, Φυτοπαθολογική Υπηρεσία,

Σηροτροφική Υπηρεσία, Υπηρεσία Μηχανικής Καλλιέργειας, Δασική Περιφερειακή Υπηρεσία).

Μια άλλη σημαντική παρέμβαση του κράτους ήταν τα μεγάλα εγχειοβελτιωτικά έργα που είχαν στόχο την ποιότητα του εδάφους και την επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Η αποξήρανση της Κωπαΐδας και τα εγχειοβελτιωτικά έργα στη Μακεδονία και τη Θράκη απέδωσαν στην καλλιέργεια χιλιάδες στρέμματα γόνιμων εδαφών ενώ μεγάλες εκτάσεις προστατεύθηκαν από τις πλημμύρες. Ήταν έργα με πολύ μεγάλο κόστος που μόνο το κράτος μπορούσε να τα εκτελέσει.

Επίσης η θεσμοθέτηση και οργάνωση της αγροτικής πίστης και των συνεταιρισμών αποτέλεσε μεγάλης σημασίας παρέμβαση του κράτους στην Αγροτική οικονομία. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αποτέλεσαν έναν αποτελεσματικό μηχανισμό για την άσκηση της αγροτικής πολιτικής στην ύπαιθρο αλλά και το βασικό μέσο για την διοχέτευση πόρων στον αγροτικό πληθυσμό. Η ενεργοποίησή τους μετά την ψήφιση του Ν.602/1914 είχε σαν συνέπεια την εντυπωσιακή αύξηση των τραπεζικών πιστώσεων που διοχετεύθηκαν στην γεωργία. Έτσι ενώ το 1915 οι συνολικές χορηγήσεις της Ε.Τ.Ε. προς τη γεωργία ήταν 4.685.000 δραχμές το 1929 έφτασαν το 1.613.333.000 δραχμές και το 1939 οι χορηγήσεις της Α.Τ.Ε. έφτασαν στις 4.316.400.000 δραχμές.³¹

³¹ Α.Τ.Ε. *Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939*, Αθήναι 1940, σελ. 229-233.

Ο καπνός, η σταφίδα και τα δημητριακά ήταν τα προϊόντα που κυρίως μέσω των συνεταιρισμών απορροφούσαν περισσότερο από τα τρία τέταρτα των συνολικών χορηγήσεων, ωστόσο η πλειονότητα των τραπεζικών πιστώσεων προς τη γεωργία ήταν βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά δάνεια και όχι μεσομακροπρόθεσμες πιστώσεις που θα μπορούσαν να συντελέσουν στην αναδιάρθρωση της αγροτικής δομής.³²

Η ανάπτυξη του ελληνικού αγροτικού χώρου στη διάρκεια του Μεσοπολέμου είναι αναμφισβήτητη. Στη διάρκεια μιας εικοσαετίας επήλθαν ριζικές αλλαγές και λύθηκαν προβλήματα που υπήρχαν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Οι δομές εκσυγχρονίστηκαν, το θεσμικό πλαίσιο εμπλουτίστηκε με νέα όργανα παρέμβασης, η αγροτική παραγωγή επεκτάθηκε και διευρύνθηκε, ενώ απελευθερώθηκαν σημαντικές παραγωγικές δυνάμεις της γεωργίας, όμως εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου και των «αμυντικών»³³ επιλογών των ελληνικών κυβερνήσεων, οι αλλαγές έμειναν μετέωρες και ο διαθρωτικός μετασχηματισμός της γεωργίας δεν ολοκληρώθηκε.

³² Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ.190

³³ Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σελ.98-107.

Όψεις της αγροτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων

Μέχρι στις αρχές του 20ού αιώνα παρόλο που ο αγροτικός τομέας απασχολούσε περίπου το 65% του πληθυσμού, η αγροτική παραγωγή ήταν χαμηλή και η χώρα αναγκαζόταν να εισάγει το 1/3 των ετήσιων αναγκών της σε δημητριακά και άλλα είδη διατροφής ενώ οι εξαγωγές της στηρίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στο εμπόριο της σταφίδας.³⁴

Οι δύο κυρίαρχες ομάδες στον αγροτικό χώρο στη μεν Νότια Ελλάδα οι ιδιοκτήτες καλλιεργητές (οι νοικοκυραίοι) και στη δε Θεσσαλία οι μεγαλοϊδιοκτήτες (τσιφλικάδες) εκμεταλλευόμενοι την ισχύ τους και την ιδιαίτερη σχέση τους με την εξουσία αποτελούσαν τροχοπέδη στη λήψη μέτρων που θα ανακούφιζαν τους εξαθλιωμένους και υπερχρεωμένους πληθυσμούς της υπαίθρου. Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει με την εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή και την αγροτική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο του αστικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Μεταξύ των άλλων περιλαμβάνεται και η ίδρυση της Γεωπονικής Σχολής Αθηνών και της αντίστοιχης σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, της γεωργικής παραγωγής κατά τα έτη 1922-1940, αφού, όπως τονίζεται από πολλούς μελετητές της περιόδου ο Βενιζέλος είχε

³⁴ Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας 1951-1912*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1988, σελ.48-49.

φανταστεί τη γεωργία «ως τον κυριότερο τομέα στο αναπτυξιακό του σχήμα».³⁵

«Η μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία επέζηεν αφορήτως την αγροτικής τάξιν, ουδεμία υπήρχεν ασφάλισης των γεωργικών προϊόντων, την ύπαιθρον κυριολεκτικώς ελιμαίνετο η τοκογλυφία, οι καλλιεργηταί υφίσταντο τα πάνδεινα από τας αγροζημίας και τας ζωοκλοπάς, αγροτική εκπαίδευσις και συνεταιριστική οργάνωσις ήσαν άγνωστοι εις την χώραν μας, αι συνθήκαι και τα μέσα καλλιεργείας παρέμεναν πρωτόγονα, ενώ εκ παραλλήλου χιλιάδες ακτημόνων καλλιεργητών οικονομικώς υπόδουλοι εις τους γαιοκτήμονας είχαν περιαχθή εις πλήρην πενίαν και εξαθλίωσιν»³⁶

Έτσι περιγράφεται η κατάσταση των αγροτικών στρωμάτων πριν την άνοδο των Φιλελευθέρων στην εξουσία. Στην ουσία, αυτό που σκιαγραφείται είναι ο αγροτικός τομέας της Ελλάδας, όπως αυτός λειτουργούσε πριν το ευρύ εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του Βενιζέλου, όταν δηλαδή κυριαρχούσε ο «άκρατος οικονομικός φιλελευθερισμός» και «αι σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας ερρυθμίζοντο από τον οικονομικόν νόμον της προσφοράς και της ζήτησεως».

³⁵ Mark Mazower, «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», στο *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός*, συλλ. Έργο, Γ. Μαυροκορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988μ β' έκδοση, σελ. 171-181.

³⁶ *Ο.π.*, σελ.123.

Είναι γεγονός πως η άνοδος των Φιλελευθέρων στην εξουσία το 1910 συνέπεσε με την όξυνση του αγροτικού ζητήματος.

Η προσάρτηση των νέων χωρών μετά τους πολέμους έκανε επιτακτική την ανάγκη εφαρμογής μιας ριζικά διαφορετικής αγροτικής πολιτικής, διαδικασία που πήρε το όνομα και το χαρακτήρα της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Η αγροτική πολιτική των Φιλελευθέρων σηματοδοτεί πάνω απ' όλα τη για πρώτη φορά δυναμική είσοδο του κράτους στη ρύθμιση θεμελιωδών ζητημάτων του αγροτικού τομέα και έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός μαζικού στρώματος μικροϊδιοκτητών αγροτών.

Η διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης ξεκινά τυπικά το 1917 από την Προσωρινή Κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη. Με ένα πλήθος Νομοθετικών Διαταγμάτων (2466, 2467, 2468, 2469 και 2470) με αφορμή το πρόβλημα των ακτημόνων στη Μακεδονία επιδιώχθηκε η αποκατάσταση των ακτημόνων όλης της χώρας μέσω της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των μεγάλων ιδιοκτησιών γης (πάνω από 1000 στρέμματα).

Τα Νομοθετικά Διατάγματα αυτά λίγο αργότερα ενσωματώθηκαν στον Αγροτικό Νόμο 1072/1917 και το περιεχόμενό τους πήρε ισχύ γενικού νόμου, για όλη την επικράτεια. Με το νόμο αυτό γίνονται οι πρώτες σοβαρές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες προς την κατεύθυνση της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης για την

αποκατάσταση ακτημόνων και παλιών πολεμιστών σε μεγάλες δημόσιες και ιδιωτικές γαίες.

Παράλληλα, ιδρύεται την ίδια χρονιά το Υπουργείο Γεωργίας για την προώθηση και εποπτεία της αγροτικής πολιτικής.

Ο Αγροτικός Νόμος θεμελιώθηκε με βάση κάποιες γενικές αρχές, οι οποίες αποτύπωναν και τις γενικές κατευθύνσεις της αγροτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων εκείνη την εποχή: α) αναγκαστική απαλλοτρίωση, β) σχηματισμός μικρών ιδιοκτησιών παράλληλα με την ύπαρξη των μεγαλύτερων, γ) το αδιανέμητο, αναπαλλοτρίωτο και ακατάσχετο των μικρών ιδιοκτησιών, δ) αποζημίωση των αναγκαστικά απαλλοτριούμενων κτημάτων με την έκδοση κρατικών ομολογιών.

Όμως οι δυσχέρειες για την εφαρμογή του νόμου υπήρξαν τεράστιες, λόγω αντιστάσεων των θιγόμενων μεγαλοϊδιοκτητών, κρατικής αδράνειας και γραφειοκρατίας. Ο νόμος 2052/1920 επιχείρησε να επιταχύνει τη διαδικασία απαλλοτριώσεων μεταφέροντάς την στις Επιτροπές Απαλλοτρίωσης που ιδρύθηκαν σε κάθε Πρωτοδικείο, σε μια προσπάθεια να αποκεντρωθεί η όλη διαδικασία.³⁷

³⁷ Μιχαήλ Σοφ. Στεφανίδης, *Η αγροτική και εργατική πολιτική του κόμματος των Φιλελευθέρων (1910-1960)*, χ.ε., Αθήναι, 1961, σελ.8.

Πάντως την περίοδο 1920-1922 η μεταρρύθμιση στην ουσία αναστέλλεται (π.χ. ν. 2922/1922, όπου καταργείται ο Συνεταιρισμός Αποκατάστασης Προσφύγων). Μόνο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, το κύμα των προσφύγων και την ανταλλαγή των πληθυσμών η αγροτική μεταρρύθμιση κλιμακώνεται, αφού οι εκρηκτικές συνθήκες μετά το 1923 αναγκάζουν την πολιτική ηγεσία στην οριστική και χωρίς πιασγύρισμα διευθέτηση του προβλήματος. Το δρόμο προς αυτή την κατεύθυνση ανοίγει το Νομοθετικό Διάταγμα Της 15/02/1923 «περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών».³⁸

Στην ουσία, τότε εισέρχεται σε μια συστηματική βάση η αγροτική μεταρρύθμιση, καθώς με βάση αυτό το διάταγμα απαλλοτριώθηκαν 1.724 μεγάλα αγροκτήματα συνολικής έκτασης 12.000.000 στρεμμάτων, στα οποία εγκαταστάθηκαν 130.000 οικογένειες γηγενών καλλιεργητών.³⁹

Παράλληλα, διανεμήθηκαν άλλα 7.801.994 στρέμματα για την αγροτική αποκατάσταση 150.000 περίπου οικογενειών προσφύγων.

³⁸ Στεφ. Κ. Αναστασιάδης, *Αγροτικά ζητήματα ως διαρρυθμίζονται υπο της Κυβερνήσεως Βενιζέλου*, Τύποις<<Ερμού>>, Αλεξ. Βιτσικουνάκη, Αθήναι 1917, σελ.3-45.

³⁹ Σπύρος Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σελ.33.

Είναι φανερό λοιπόν πως η μακρά διαδικασία μετασχηματισμού των σχέσεων ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο που πήρε την ονομασία αγροτική μεταρρύθμιση θα πρέπει να νοείται σε άμεση συνάφεια με την αποκατάσταση των προσφύγων μετά το 1923.

Η Μικρασιατική Καταστροφή «ριζοσπαστικοποίησε» τη μεταρρύθμιση, που μέχρι τότε πελαγοδρομούσε.

Οι κυβερνήσεις των ετών 1922-1926 προχώρησαν σε μια σειρά από τροποποιήσεις του νομοθετικού πλαισίου, ριζοσπαστικοποιώντας το προς την κατεύθυνση της άμεσης διάλυσης των μεγάλων και μεσαίων κτημάτων και τη διανομή τους σε ακτήμονες και πρόσφυγες καλλιεργητές.

Παρά το γεγονός πως το νομοθετικό πλαίσιο δεν ήταν ούτε πλήρες ούτε συνεκτικό (πλήθος νόμων, διατάξεων, διαταγμάτων, συνεχείς τροποποιήσεις νόμων 1924, 1926, 1932 κ.λπ.), τα αποτελέσματα ήταν ξεκάθαρα.

Οι διαδικασίες της αγροτικής μεταρρύθμισης μπήκαν στην τελική ευθεία το 1927, όταν στο νέο Σύνταγμα μπήκε ειδική διάταξη σχετικά με την απαλλοτρίωση (άρθρο 119).

Παράλληλα τα στρέμματα που παραχωρήθηκαν στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων από 5 εκατομμύρια έφτασαν τα 9 μέχρι 1930 που αυτή διαλύθηκε. Μέχρι τη διάλυσή της είχε αποκαταστήσει αγροτικά 570.156 άτομα, ενώ άλλα 8.668 είχαν αποκατασταθεί από το Υπουργείο Γεωργίας. Ταυτόχρονα, με το ν.

4857/1930 κηρύχθηκαν αναγκαστικώς απαλλοτριωτέα όλα τα κτήματα που είχε επιτάξει το Δημόσιο.

Έτσι με το ξεκίνημα της δεκαετίας του 1930 είχε αναμορφωθεί εντελώς ο χάρτης όσον αφορά την ύπαιθρο. Μέχρι το 1931, 1.623 μεγάλες ιδιοκτησίες είχαν παραχωρηθεί σε 115.000 οικογένειες γηγενών ακτημόνων/ μικροκαλλιεργητών και 145.000 οικογένειες προσφύγων αποκαταστάθηκαν αγροτικά, καταλαμβάνοντας κυρίως τις περιοχές που είχαν εγκαταλείψει νωρίτερα μουσουλμανικοί πληθυσμοί (Μακεδονία, Θράκη). Είναι χαρακτηριστικό της νέας κατάστασης που είχε διαμορφωθεί μέσα σε λιγότερο από μια δεκαετία: πως το 1928 το 40% σχεδόν των αγροτών ήταν νέοι αγρότες (πρώην ακτήμονες ή πρόσφυγες).⁴⁰

Η αγροτική Ελλάδα είχε μετατραπεί σε έθνος μικροϊδιοκτητών. Η αγροτική πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου συνιστούσε σε μεγάλο βαθμό μια προσπάθεια απάντησης σε κρίσιμα προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος (οικονομικά, κοινωνικά κλπ.).⁴¹

Η επιτάχυνση, λόγου χάρη, της αγροτικής μεταρρύθμισης θα πρέπει να συσχετιστεί με κάποιους κρίσιμους για την αναπαραγωγή του συστήματος παράγοντες : είναι η εποχή της

⁴⁰ Μπουρνόβα - Προγουλάκης, *ό.π.*, σελ.83.

⁴¹ Πετμεζάς, *ό.π.*, σελ.196-200.

τεράστιας επίδρασης της Οκτωβριανής Επανάστασης και της εξάπλωσης των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα, της κινητικότητας της εργατικής τάξης, της έκρηξης του απεργιακού κύματος, της εισροής τεράστιου αριθμού προσφύγων και της ανταλλαγής πληθυσμών, της αλματώδους ανάπτυξης της αστικής και της μεσαίας τάξης, της πύκνωσης του αγροτικού πληθυσμού κ.λπ.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι Φιλελεύθεροι ήδη από το 1917 έδωσαν ιδιαίτερο βάρος στην αγροτική πολιτική. Την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας πλαισιώνουν μια σειρά από ενέργειες : οργάνωση των περιφερειακών γεωργικών υπηρεσιών, διενέργεια γενικής γεωργικής απογραφής, διάδοση και στήριξη των αγροτικών συνεταιρισμών, προώθηση θεσμών αγροτικής εκπαίδευσης (π.χ. ίδρυση Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής), ασφάλιση των αγροτικών προϊόντων, εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών κ.ά.

Μετά το 1922, η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών συνοδεύεται από την εδραίωση της αγροτικής ασφάλισης, τα αποξηραντικά / αρδευτικά έργα (με τα οποία αυξήθηκε κατά 7.5% η γεωργική έκταση της Ελλάδας), την περιστολή της τοκογλυφίας με την επέκταση της τραπεζικής πίστης, τη διάδοση των λιπασμάτων και την εντατικοποίηση της καλλιέργειας.

Στα 1928-1932 τα μέτρα υπέρ των αγροτών κλιμακώνονται: σταδιακή μείωση της γεωργικής φορολογίας, μαζική διάδοση λιπασμάτων -μηχανημάτων, λήψη προστατευτικών δασμολογικών μέτρων για τα αγροτικά προϊόντα, ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας κλπ.⁴²

Όμως το γεγονός πως τα μέτρα αυτά συμπίπτουν με μια εποχή τεράστιας κρίσης για την αγροτική οικονομία, από τη μια καθιστά την εμφάνιση των όποιων θετικών αποτελεσμάτων με κάποια καθυστέρηση (μετά το 1932), από την άλλη επέβαλε την όλο και μεγαλύτερη κρατική επέμβαση-προστασία μετά το 1927.⁴³

Η άνοδος των επιδόσεων της αγροτικής οικονομίας υπονομεύθηκε από την αρνητική συγκυρία της πτώσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων: «Η αξία της αγροτικής παραγωγής δεν ακολούθησε σε ποσοστά την αύξηση του όγκου της». ⁴⁴

Το πρώτο βήμα για την ασφάλιση της αγροτικής παραγωγής γίνεται το 1926 με την ίδρυση του «Κεντρικού Ταμείου Ασφαλείας

⁴² Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Παύλος Σπάθης, *Αγροτική Πολιτική*, Στοχαστής, Αθήνα, 1999, σελ. 174-175.

⁴³ Βασίλης Μπρακατσούλας, *Το αγροτικό πρόβλημα και κίνημα στην Ελλάδα*, τ.Α, Παππαζήσης, Αθήνα, 1984, σελ.210-227.

⁴⁴ Ξενοφών Ζολώτας, *Αγροτική Πολιτική*, Εκδοτικός Οίκος, Δ.Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα και Σία, Αθήναι, 1934,σελ.208-223.

κατά Χαλάζης Και Παγετών», το οποίο μετονομάστηκε «Ταμείον Γεωργικών Ασφαλειών» με το νόμο 5219/1931.

Το κράτος για πρώτη φορά αποφασίζει να παρέμβει δυναμικά στον κρίσιμο τομέα της αγροτικής οικονομίας μέσα από την επιτάχυνση - ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, τη διενέργεια τεράστιων παραγωγικών έργων (κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα) τη δανειοδότηση των αγροτών, την παροχή εξοπλισμού, τη δημιουργία αγροτικών θεσμών και οργανισμών στήριξης του αγροτικού εισοδήματος κλπ.

Στο μεσοπόλεμο δημιουργείται για πρώτη φορά ένα μαζικό στρώμα αγροτών μικροϊδιοκτητών, η πλειοψηφία των οποίων (το 60%) είχε στην ιδιοκτησία της 1-20 στρέμματα γης. Το μικρό μέγεθος και ο πολυτεμαχισμός των κλήρων δε θα μπορούσε να στηρίξει την ύπαρξη οικονομικά βιώσιμων μονάδων, έτσι η στροφή προς την εντατικοποίηση της παραγωγής φαινόταν ως η μοναδική σωτηρία: «[...] οι περισσότεροι των ειδικών προτείνουν την μικρά εντατική καλλιέργειαν, την οποίαν θεωρούν ως αποδοτικωτέρα λόγω απασχολήσεως του αγρότου και της οικογένειας του ανεπαρκώς σήμερως απασχολουμένων [...]»⁴⁵

Μια άλλη βασική πλευρά της νέας αγροτικής πολιτικής υπήρξε η ανάπτυξη της πίστης μαζί με τη συγκρότηση και μαζική επέκταση των αγροτικών συνεταιρισμών. Και τα δύο αυτά στοιχεία

⁴⁵ Ζολώτας, *ό.π.*, σελ.190-199.

απορρέουν ξεκάθαρα από το νέο πνεύμα που αρχίζει να διαμορφώνεται και να κυριαρχεί, της κρατικής παρέμβασης.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε πώς συσχετίστηκε ειδικότερα η αγροτική πολιτική των Φιλελευθέρων με το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα.

Έτσι θα καταλάβουμε καλύτερα ποιες μορφές πήρε ο επανασχεδιασμός συνολικά της αγροτικής πολιτικής και ποιο ρόλο κλήθηκαν να παίξουν οι συνεταιρισμοί στο νέο πλαίσιο της μεσοπολεμικής αγροτικής οικονομίας.

Αγροτική πολιτική και συνεταιρισμοί.

Η ανάπτυξη των αγροτικών συναιτερισμών στην περίοδο του Μεσοπολέμου συνδέεται άμεσα με τις ραγδαίες εξελίξεις και αλλαγές (αγροτική μεταρρύθμιση, αποκατάσταση προσφύγων, εγγειοβελτιωτικά έργα, αύξηση της παραγωγής και της απασχόλησης στη γεωργία), που γνώρισε ο ελληνικός αγροτικός χώρος κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η σταδιακή επέκταση της αγροτικής μεταρρύθμισης στην περίοδο 1923-1937 στην Μακεδονία και τη Θράκη προώθησε τη συνεταιριστική ιδέα και στις «Νέες Χώρες», αφού η συμμετοχή σε αυτούς ήταν υποχρεωτική για τους αποκατασταθέντες ντόπιους και

πρόσφυγες. Η διάδοση του συνεταιριστικού θεσμού στην ελληνική ύπαιθρο δημιούργησε ένα εκτεταμένο και πρόσφορο δίκτυο για την προώθηση της αγροτικής πολιτικής του κράτους, αλλά και ένα βασικό μηχανισμό για την περιστολή της τοκογλυφίας στην ελληνική ύπαιθρο και την ενίσχυση της πιστοληπτικής ικανότητας του αγροτικού πληθυσμού καθώς και την τροφοδότησή του με χαμηλού κόστους εφόδια (λιπάσματα, φυτοφάρμακα, σπόρους).

Η χρησιμοποίηση των συνεταιρισμών ως ενδιάμεσων και εγγυητών στη χορήγηση δανείων στον αγροτικό κόσμο είχε σαν συνέπεια την εντυπωσιακή αύξηση των τραπεζικών πιστώσεων που διοχετεύθηκαν από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας στη γεωργία. Η συμβολή των συνεταιρισμών προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε καθοριστική, αφού το 1915 συμμετείχαν μόνο κατά 4,8% στο σύνολο των πιστώσεων και το 1929 έφτασαν να συμμετέχουν σε ποσοστό του 75% του συνόλου. Η ψήφιση του Ν.602/1914 και η ραγδαία εξάπλωση των αγροτικών συνεταιρισμών δημιούργησαν στην ύπαιθρο τον ενδιάμεσο μηχανισμό μεταξύ της τράπεζας και των μικροκαλλιεργητών, ο οποίος περιόριζε σημαντικά το κόστος και τον κίνδυνο του δανεισμού, εξασφαλίζοντας έτσι και τα συμφέροντα της τράπεζας. Οι μικροκαλλιεργητές, εγγράφονταν μαζικά στους συνεταιρισμούς, κυρίως για να έχουν πρόσβαση στα φτηνά καλλιεργητικά δάνεια

και όχι τόσο γιατί είχαν συνειδητοποιήσει ότι η συλλογική τους οργάνωση θα οδηγούσε στη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Τα μέλη των συνεταιρισμών «δεν είχαν μεγάλη αίσθηση της αλληλεγγύης ή των συλλογικών υποχρεώσεων τους θεωρώντας την οργάνωση κυρίως ως ένα νέο μέσο για να αποσπούν πιστώσεις».⁴⁶

«Άλλως τε, το δικαίωμα της τοιαύτης επεμβάσεως του Κράτους, εκεί όπου αι αντιθέσεις των συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών τάξεων παρουσιάζονται κατά τρόπον ασυμβίβαστον, παρ' ουδενός σήμερον εκ των πολιτειολόγων αμφισβητείται».⁴⁷

Το 1925 ιδρύεται ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (ΑΣΟ), το 1927 η Κεντρική Επιτροπή Προστασίας της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής (ΣΕΠΕΣ), το 1931 το Ινστιτούτο Βάμβακος, όλοι κρατικά όργανα για την προστασία της τιμής των προϊόντων, ενώ το κατεξοχήν προϊόν κρατικού παρεμβατισμού αναδείχθηκε ο καπνός, αφού μαστιζόταν σε όλη σχεδόν τη μεσοπολεμική περίοδο από μια κρίση υπερπαραγωγής.⁴⁸

Ο περιορισμός των δραστηριοτήτων των συνεταιριστικών οργανώσεων στις πιστωτικές εργασίες καθόρισε και τη φυσιογνωμία του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος στη Μεσοπολεμική περίοδο, ταυτίζοντάς το κυρίως με διαμεσολαβητικές λειτουργίες για λογαριασμό

⁴⁶ Mazower, *ό.π.*, σελ.164.

⁴⁷ Ζολώτας, *ό.π.*, σελ.190-199.

⁴⁸ Mazower, *ό.π.*, σελ.121-124.

των τραπεζών. Είναι χαρακτηριστικό ότι περισσότερο από το 60% των λειτουργούντων συνεταιρισμών ήταν αποκλειστικά πιστωτικοί, ενώ ακόμη και ορισμένοι παραγωγικοί συνεταιρισμοί χρησιμοποιούσαν προσχηματικά τον τίτλο, αφού ιδρύονταν με αποκλειστικό σκοπό να διευκολύνουν τη ροή κεφαλαίων προς τους παραγωγούς.

Η ιδέα ότι το κράτος θα πρέπει να είναι προστάτης, ταυτόχρονα της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά και του κοινού συμφέροντος, μέσα από την ενεργή του παρέμβαση στους οικονομικούς τομείς, πράγματι υπήρξε καινούργια κατά το Μεσοπόλεμο και από το δεύτερο μισό του έγινε το κυρίαρχο δόγμα. Η ιδέα της δημιουργίας αγροτικών συνεταιρισμών συμπίπτει με την εποχή των αγώνων για τη χειραφέτηση των αγροτών, τη διαμόρφωση τους ως στρώμα ιδιοκτητών-καλλιεργητών και τη χάραξη από το κράτος μιας νέας αγροτικής πολιτικής, μέσα βέβαια από διαρκείς παλινδρομήσεις και ασυνέχειες.

Είναι φυσικό λοιπόν η διαδικασία της συγκρότησης των αγροτικών συνεταιρισμών να ξεφύγει ευθύς εξ αρχής από τα χέρια των ίδιων των αγροτών ως κίνημα και να ενσωματωθεί στον κρατικό σχεδιασμό χάραξης αγροτικής πολιτικής.

Η λογική της δημιουργίας συνεταιρισμών δε θα μπορούσε παρά να συνοδεύει και να διευκολύνει μια ευρύτερη διαδικασία, σύμφωνα με την οποία ο καλλιεργητής θα πρέπει να είναι και ο

ιδιοκτήτης της γης ούτως ώστε να βελτιωθεί το βιοτικό επίπεδο, η παραγωγικότητά του και το εισόδημά του.

Μεμονωμένοι αγρότες- ιδιοκτήτες και αγροτικοί συνεταιρισμοί θα έπρεπε πλέον να είναι η βάση της αγροτικής ιδιοκτησίας και παραγωγής : «Επομένως, ή πρέπει, οι αγρόται να καταστήσιν ιδιοκτήται της γης, ην να καλλιεργώσι δια των ιδίων αυτών κεφαλαίων και γεωργικών εργαλείων, ή η ολότης αυτών, η κοινότης, ο συνεταιρισμός, υπό την προϋπόθεσιν ότι, ούτοι, ούτε των μέσων της καλλιεργείας στερούνται, ούτε δι' άλλων ημερομισθίων εργατών εκμεταλλεύονται την γην».⁴⁹

Και καταλήγει πως «προς τοιούτον δε τινά σκοπόν, τείνει η αναγκαστική υπό του Κράτους απαλλοτρίωσις».⁵⁰

Το νομοθετικό πλαίσιο που ρύθμιζε τη σύσταση και λειτουργία των αγροτικών συνεταιρισμών καθορίστηκε από το νόμο 602/1914 «περί συνεταιρισμών».

Συντάχθηκε σύμφωνα με τον αντίστοιχο γερμανικό νόμο και υπέστη διαδοχικές τροποποιήσεις, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό αντανάκλυσαν την ολοένα και εντεινόμενη προσπάθεια του κράτους να τους ενσωματώσει ολοκληρωτικά στο τραπεζικό-πιστωτικό σύστημα και να εκμηδενίσει κάθε περιθώριο για αυτόνομη οικονομική ή πολιτική έκφραση του συνεταιριστικού

⁴⁹ Αναστασιάδης, *ό.π.*, σελ. 21-25.

⁵⁰ *Ο.π.*, σελ. 21-25.

κινήματος (π.χ. απαγόρευση πολιτικής δράσης των συνεταιρισμών, θέσπιση πρόσθετων εμπράκτων διασφαλίσεων από κάθε μέλος, σύσταση εποπτικών υπηρεσιών κ.λπ.)

Το κρατικό ενδιαφέρον για την ίδρυση και εξάπλωση των αγροτικών συνεταιρισμών καθοριζόταν από μια διπλή ανάγκη: από τη μια, το κράτος έπρεπε να βρει έναν τρόπο ώστε, σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον, να καταστούν βιώσιμες οι μικρομεσαίες αγροτικές εκμεταλλεύσεις που ήδη υπήρχαν και αυτές που θα δημιουργούνταν αργότερα. Ήταν σαφές ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1910 πως το σύστημα των τσιφλικιών θα έδινε τη θέση του στη μικρή και μεσαία ιδιοκτησία των ανεξάρτητων καλλιεργητών. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αποτελούσαν ένα πρώτο βήμα για τη διαμόρφωση ευνοϊκών για την επιβίωσή τους συνθηκών.

Επίσης, το νομοθετικό πλαίσιο του ν. 602/1914 ήρθε και ως αποτέλεσμα μιας ήδη προϋπάρχουσας σπερματικής κίνησης για την ίδρυση γεωργικών ενώσεων, συλλόγων κ.λπ: «Η ολοέν επεκτεινομένη διάδοσις των συνεταιρισμών εν Ελλάδι επροκάλει την ανάγκην της νομοθετικής οργανώσεων αυτών [...]»⁵¹

Ένα πρώτο στοιχείο λοιπόν που έδωσε ώθηση στην κρατική μέριμνα για τη διάδοση των συνεταιρισμών ήταν οπωσδήποτε μια ήδη υπάρχουσα σχετική κίνηση, η ανάγκη εξασφάλισης κάποιων

⁵¹ Ζολώτας, *ό.π.*, σελ.234-236.

δομών-προϋποθέσεων για τη διατήρηση στη ζωή των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων και, κατά συνέπεια, η προσπάθεια για την πρόληψη τυχόν κοινωνικής αναταραχής/διαμαρτυρίας στους κόλπους των μικροϊδιοκτητών, σε μια εποχή μάλιστα κοινωνικής κινητικότητας, αναβρασμού στον αγροτικό χώρο και ανόδου του κινήματος για την απαλλοτρίωση της γης και την αγροτική μεταρρύθμιση.

Μην ξεχνάμε ότι είναι η εποχή ανόδου του εργατικού αλλά και του αγροτικού κινήματος που συντελεί μεταξύ των άλλων στη δημιουργία του Σ.Ε.Κ.Ε, αλλά και του Αγροτικού Κόμματος Της Ελλάδας.

Από την άλλη, πέρα από τα προφανή πολιτικά οφέλη που θα αποκόμιζαν οι Φιλελεύθεροι από την ικανοποίηση μέρους των αιτημάτων των αγροτών και την εξασφάλισή τους με κάποια μίνιμουμ μέσα επιβίωσης, η ίδια η κατάσταση της γεωργίας έδειχνε ότι μόνο με τη βοήθεια των συνεταιρισμών θα επιτυγχανόταν η αναζωογόνηση της υπαίθρου με τα απαραίτητα κεφάλαια και πιστώσεις. Είναι χαρακτηριστικό πως η ΕΤΕ (Εθνική Τράπεζα) άρχισε για πρώτη φορά να ασκεί συστηματικά γεωργική πίστη από το 1914, χρονιά κατά την οποία ψηφίστηκε και ο νόμος για τους συνεταιρισμούς.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι, έξω από την επίκληση λόγων ιδεολογικού ή πολιτικού περιεχομένου η συνεταιριστική κίνηση

σχεδόν ταυτίστηκε με την ανάγκη εφαρμογής πιστωτικής πολιτικής από την πλευρά κράτους και τραπεζών.

Οι συνεχείς δανειακές ανάγκες των αγροτών, ο κατακερματισμός των εκμεταλλεύσεων, η τάση για εκχρηματισμό και εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας (σταφίδα, καπνός, βαμβάκι), η καταχρέωση των αγροτών από το τοκογλυφικό κεφάλαιο, όλα αυτά συντέλεσαν στην αμοιβαία από πλευράς κράτους και αγροτών αποδοχή της συνάρθρωσης αγροτικής πίστης-αγροτικών συνεταιρισμών.

Οι αγρότες προσέβλεπαν στη, μέσω των συνεταιρισμών, εξασφάλιση φθηνότερων εφοδίων και πιστώσεων, και η πλευρά κράτους-τραπεζών (αρχικά ΕΤΕ, κατόπιν ΑΤΕ) στη μεγαλύτερη εξασφάλιση των κεφαλαίων (εγγύηση, αλληλέγγυα ευθύνη εντός των συνεταιρισμών), την ορθολογικοποίηση της τραπεζικής πίστης, τον έλεγχο-εποπτεία του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος και της πιστοληπτικής ικανότητας των αγροτών κλπ.

Με βάση το χαμηλό κόστος της δανειοδότησης και με όχημα την ασφάλεια ενός νομικού προσώπου σχεδιάστηκε ένα σύστημα, σύμφωνα με το οποίο «ο συνεταιρισμός θα λειτουργούσε σαν μικρό υποκατάστημα τράπεζας, ενώ παράλληλα θα προμήθευε στον παραγωγό τα αναγκαία εφόδια χωρίς παρεμβολή ενδιάμεσων».

Τα σχέδια αυτά από την πλευρά των αγροτών και από την πλευρά του κράτους-τραπεζών δεν εκπληρώθηκαν βέβαια στον απόλυτο βαθμό, ούτε οι σχέσεις τράπεζας-συνεταιρισμών υπήρξαν ανέφελες. Ωστόσο, η αλματώδης επέκταση των αγροτικών συνεταιρισμών με την ενθάρρυνση του κράτους-ΕΤΕ (και αργότερα ΑΤΕ), σε συνδυασμό με την ολοένα και μεγαλύτερη εποπτεία-έλεγχο τους από μεριάς ΕΤΕ για τον εξορθολογισμό και τη βελτίωση της πιστοληπτικής τους ικανότητας, είχαν ως αποτέλεσμα το 1925 οι πιστώσεις της ΕΤΕ προς τους συνεταιρισμούς να ξεπεράσουν αυτές των μεμονωμένων αγροτών.

Όμως θα πρέπει να έχει κανείς υπόψη του ότι αυτό που κατά κύριο λόγο προσδιόρισε την πολιτική Κράτους-ΕΤΕ απέναντι στους συνεταιρισμούς υπήρξε το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1920 για την αγροτική οικονομία. Αυτό στην ουσία σήμαινε πως η καθήλωση του αγροτικού εισοδήματος αντανάκλούσε αρνητικά και στην πιστοληπτική ικανότητα των αγροτών.

Με αποτέλεσμα, αυτό που οι συνεταιριστές χαρακτήρισαν (όχι άδικα) ως πλήρη κηδεμόνευση του συνεταιριστικού κινήματος δεν ήταν, στη δεδομένη συγκυρία, παρά μια προσπάθεια από την πλευρά της ΕΤΕ για την μετατροπή των συνεταιρισμών σε πεδίο ασφαλών τοποθετήσεων των κεφαλαίων της τράπεζας.

Η πολιτική της ΕΤΕ δηλαδή αποσκοπούσε κυρίως στη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια των δανείων της και στη διευκόλυνση ρευστοποίησης τους, ιδιαίτερα μάλιστα σε μια περίοδο κατά την οποία αντιμετώπιζε έντονο πρόβλημα ρευστότητας (μέσα δεκαετίας 1920).

Ο θεσμός του συνεταιρισμού έπαιξε επίσης βοηθητικό ρόλο και στην προσπάθεια του κράτους για την αποκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922, ενώ χρησιμοποιήθηκε και για την προώθηση των διαδικασιών απαλλοτρίωσης στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης (αφού στην ουσία τα δύο αυτά φαινόμενα ήταν πλέον εκ των πραγμάτων ταυτόσημα).

Όταν η Στρατιωτική Κυβέρνηση του 1922 επιχείρησε να επιταχύνει τη μεταρρύθμιση, επανέφερε με ένα διάταγμα του Υπουργού Γεωργίας Σιδέρι το ν.1072 «περί αναγκαστικών συνεταιρισμών αποκατάστασης των ακτημόνων καλλιεργητών».

Αυτό σήμαινε πως οι συνεταιρισμοί αναδεικνύονταν σε έναν από τους δύο βασικούς πυλώνες για τη διενέργεια των απαλλοτριώσεων (ο δεύτερος ήταν οι «Επιτροπές Απαλλοτριώσεως»).

Οι ακτήμονες ήταν υποχρεωμένοι να συγκροτήσουν αγροτικό συνεταιρισμό, ο οποίος έπαιρνε από τις αρχές (το Υπ. Γεωργίας)

το δικαίωμα νομής, εκπροσωπούσε τα μέλη και διαχειριζόταν τους σχετικούς πόρους.⁵²

Στη συνέχεια, η εκάστοτε «Επιτροπή Απαλλοτριώσεως» αναλάμβανε την τελική ευθύνη για την απαλλοτρίωση και διανομή ελέγχοντας τους συνεταιρισμούς και ορίζοντας το ύψος της αποζημίωσης. Το φαινόμενο όμως της «από τα πάνω» δημιουργίας συνεταιρισμών με τη μορφή των αναγκαστικών συνεταιρισμών δεν περιορίστηκε μόνο στη χρονική περίοδο κλιμάκωσης της αγροτικής μεταρρύθμισης (1923-1928), αλλά αντίθετα αποτέλεσε θα λέγαμε ένα πάγιο στοιχείο της κρατικής αγροτικής πολιτικής, όσο εντεινόταν και γινόταν πιο συστηματική η κρατική παρέμβαση στην αγροτική οικονομία.⁵³

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και τις αρχές της επόμενης, οι κρατικές υπηρεσίες επιχείρησαν να υλοποιήσουν ένα φιλόδοξο σχέδιο εκτέλεσης παραγωγικών έργων στην ύπαιθρο μέσα από τη σύσταση αναγκαστικών συνεταιρισμών, με αποκλειστικό τους ρόλο την πραγματοποίηση των έργων αυτών.

Μέχρι τα τέλη του 1932 είχαν ιδρυθεί 15 τέτοιοι αναγκαστικοί συνεταιρισμοί, ενώ την ίδια περίοδο άλλοι 51 βρισκόνταν υπό ίδρυση.

⁵² Πετμεζάς, *ό.π.*, σελ.200-202.

⁵³ Κωστής, *ό.π.*, σελ.185-194.

Το γιγάντιο έργο των βελτιώσεων της γης στη βόρεια Ελλάδα έγινε επίσης σε μεγάλο βαθμό μέσω αναγκαστικών συνεταιρισμών εγγείων βελτιώσεων με βάση το νομοθετικό πλαίσιο του ν.4639/1930: «Οι συνεταιρισμοί ούτοι σκοπόν έχουν την διενέργειαν παντός είδους εδαφικών βελτιώσεων μικροτέρας σημασίας, δια τας οποίας δύνανται ούτοι να επαρκέσουν τεχνικώς, διοικητικώς και οικονομικώς».⁵⁴

Φαίνεται πάντως πως δεν μπόρεσαν να «επαρκέσουν οικονομικώς» γιατί, αν και μέχρι τέλους του 1931 είχαν συσταθεί 17 τέτοιοι συνεταιρισμοί «η δράσις [...] τούτων υπήρξεν ασθενής λόγω της ελλείψεως κεφαλαίων».

Σε κάθε περίπτωση, μπορεί ο χαρακτήρας «αναγκαστικός» (δηλαδή υποχρεωτικός) να μην εξασφάλιζε την αποτελεσματικότητα των συνεταιρισμών, ωστόσο το σίγουρο ήταν πως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το Κράτος και οι Τράπεζες ενσωμάτωναν όλο και πιο πολύ το συνεταιριστικό κίνημα στο νέο οικοδόμημα της κρατικής παρέμβασης.

Από αυτήν την άποψη είναι χαρακτηριστικό πως ακόμα και μετά το 1931 οι αναγκαστικοί συνεταιρισμοί που είχαν συσταθεί με βάση τη νομοθεσία για την αποκατάσταση των ακτημόνων ανέρχονταν σε 1.641 με 125.000 περίπου μέλη.⁵⁵

⁵⁴ Ζολώτας, *ό.π.*, σελ. 231 και 193.

⁵⁵ *Ο.π.*, σελ. 231 και 193.

Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί.

Η ψήφιση του νόμου 602/1914 «περί συνεταιρισμών» εντάσσεται στο πλαίσιο της ευρύτερης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας των Φιλελευθέρων που σωστά χαρακτηρίστηκε ως «αστικός εκσυγχρονισμός».

Την ίδια χρονιά άλλωστε ψηφίστηκε και ο νόμος 281 «περί σωματείων». Ο νόμος « περί συνεταιρισμών» ήρθε να απαντήσει σε μια σειρά προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο αγροτικός κόσμος και τα οποία είχαν οξυνθεί επικίνδυνα: αγροτικό ζήτημα, οικονομικές δυσχέρειες λόγω των Βαλκανικών Πολέμων και κυρίως τα προβλήματα των αγροτικών δανείων, της τοκογλυφίας, των μεσαζόντων, της υποτίμησης των αγροτικών προϊόντων της αγροτικής εκπαίδευσης/επιμόρφωσης κλπ.⁵⁶

Όλα τα παραπάνω είχαν οδηγήσει τον αγροτικό κόσμο σε μια έντονη δυσαρέσκεια και κινητικότητα, αναζητώντας τρόπους ανακούφισης και αντιμετώπισης των προβλημάτων επιβίωσης. Αναζητούσαν δηλαδή νέες, συλλογικές μορφές οργάνωσης για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους.⁵⁷

⁵⁶ Παναγιώτης Παπαγαρυφάλλου, *οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν Ελλάδι*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1973, σελ.91-93

⁵⁷ Αριστείδης Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τ. Α,Ι. Πιτσιλός, Αθήνα, 1985, σελ.277-286.

Η λύση βρισκόταν για πολλούς στην από κοινού διεκδίκηση πιστώσεων, δανείων, προμήθειας εργαλείων και διάθεσης των προϊόντων τους μέσα από τη σύσταση εταιρειών, κοινών ταμείων κλπ. Πριν το 1914 είχαν γίνει διάφορες τέτοιες συνεταιριστικές κινήσεις, με πίο πετυχημένη την ίδρυση του «Μετοχικού Γεωργικού Συλλόγου» Αλμυρού το 1900. Ο σύλλογος αυτός θεωρείται ο πρώτος σύγχρονος συνεταιρισμός και αποτελεί την αφετηρία του συνεταιριστικού κινήματος στην Ελλάδα.⁵⁸

Το παράδειγμά του ακολούθησαν και άλλοι τέτοιοι σύλλογοι, καθώς η δράση του έγινε γνωστή και θεωρήθηκε πετυχημένη. Κοινό χαρακτηριστικό των πρώτων αυτών, προ του 1914, συνεταιρισμών ήταν πως συγκροτήθηκαν με βάση το καταστατικό του Συλλόγου Αλμυρού και πως η πρωτοβουλία για τη σύστασή τους ανήκε κυρίως σε κρατικούς υπαλλήλους, γεωπόνους, δικηγόρους, αγροτιστές, δασκάλους κ.λπ. : «Επικεφαλής του αγροτικού κινήματος μπαίνουν διανοούμενοι και επαγγελματίες, που κατάγονται από τα χωριά, και αγρότες».⁵⁹

Ο «Μετοχικός Γεωργικός Σύλλογος» Αλμυρού ιδρύθηκε από ένα δάσκαλο με τη βοήθεια του γεωπόνου και διευθυντή της Κασσαβετείου Γεωργικής Σχολής Δ. Γρηγοριάδη.

⁵⁸ Ιωάννης Εμμ. Τσουδερός, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν τω πλαίσιω της ελληνικής κοινωνικής διαρθρώσεως*, Βιβλιοπωλείων της «Εστίας», Αθήναι, 1960, σελ.52-54, Παναγιώτης Παπαγαρυφάλου.

⁵⁹ Τσουδερός, *ό.π.*, σελ.52-54.

Το καταστατικό του φτιάχτηκε με βάση ευρωπαϊκά συνεταιριστικά πρότυπα, αλλά ο ίδιος ιδρύθηκε βέβαια ως σωματείο λόγω έλλειψης τότε συνεταιριστικής νομοθεσίας στην Ελλάδα.⁶⁰

Η συνεταιριστική ιδέα λοιπόν είχε ήδη πριν το 1914 αποκτήσει βάσεις, είχε γίνει αντικείμενο προπαγάνδας και διεκδίκησης από ένα πλατύ στρώμα αγροτών, μικροαστών και κρατικών υπαλλήλων.

Για τους αγρότες οι συνεταιρισμοί ήταν το ιδανικό όργανο πάλης και οικονομικής προόδου, για τους υπόλοιπους (επαγγελματίες, κρατικούς αξιωματούχους) ένα σύγχρονο μέσο για την καλύτερη οργάνωση της αγροτικής οικονομίας και τη βελτίωση της παραγωγής, ενάντια στον ατομικισμό και την απομόνωση.⁶¹

Μέχρι το 1914 το κίνημα των συνεταιρισμών βρίσκεται ακόμα υπό διαμόρφωση, προχωρά με πολύ αργούς ρυθμούς και εκφράζει κυρίως την πρωτοβουλία αγροτιστών και επαγγελματιών.

Ένας από τους πρωτεργάτες του συνεταιριστικού κινήματος, ο Σωκράτης Ιασεμίδης (ανώτερος υπάλληλος του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας αρχικά και του Υπουργείου Γεωργίας ύστερα), αντιπροσωπεύοντας την Ελλάδα στο Διεθνές Συνεταιριστικό Συνέδριο στη Γάνδη το 1913, είχε αναφέρει πως λειτουργούσαν μέχρι τότε 87 συνεταιρισμοί με κεφάλαιο 12.309 δραχμές.

⁶⁰ Παρμενίων Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1986, σελ. 35, 37 και

Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ. 99.

⁶¹ Τσουδερός, *ό.π.*, σελ.79-83.

Μετά τη νομοθετική ρύθμιση που έρχεται με το ν.602/1914 η κατάσταση θα αλλάξει, με τον πολλαπλασιασμό των αγροτικών συνεταιρισμών και τη διάδοση της συνεταιριστικής ιδέας υπό την αιγίδα του κράτους. Παράλληλα, τότε αρχίζει σταδιακά να διαμορφώνεται μια νέα κατάσταση που ευνοεί αυτή την εξέλιξη συγκρότησης νέων κρατικών υπηρεσιών και μηχανισμών με στόχευση την ύπαιθρο, οι πρώτες δειλές προσπάθειες αναδιανομής της γης, τάση μεγαλύτερης εμπορευματοποίησης των αγροτικών προϊόντων / εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας, δημιουργία θεσμών αγροτικής εκπαίδευσης, ίδρυση Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και Υπουργείου Γεωργίας, περισσότερο συστηματική ενασχόληση της ΕΤΕ με την αγροτική οικονομία με την παροχή πιστώσεων.

Οι παραπάνω, σε συνδυασμό με την έξαρση της τοκογλυφικής εκμετάλλευσης των αγροτών, είναι μερικοί μόνο από τους παράγοντες που έκαναν τη διαμόρφωση ενός θεσμικού πλαισίου για τη σύσταση αγροτικών συνεταιρισμών, αναγκαία και χρήσιμη, για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, τη βελτίωση του επιπέδου των αγροτικών πληθυσμών και την εξασφάλιση της ροής πιστώσεων από τα τραπεζικά ιδρύματα.

Η ψήφιση του ν.602/1914 συνιστά μια νίκη των συνεταιριστών, αλλά και μια δήλωση προθέσεων από το κράτος για μια ενεργή ανάμειξη στην αγροτική οικονομία.⁶²

Άλλωστε ο νόμος αυτός δεν ήταν η μοναδική τέτοια κίνηση: την ίδια περίοδο ιδρύεται στο Υπουργείο Γεωργίας (Ν.Δ. 14-6-1917, ν. 853/1917) μια ιδιαίτερη υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας για τη διάδοση των συνεταιρισμών, ενώ η ΕΤΕ «υποχρεώνεται» (με το ν. 656/1915), ο οποίος επικύρωσε τη σχετική σύμβαση της 6-12-1914 μεταξύ Κράτους και ΕΤΕ) να επεκτείνει τις πιστώσεις της προς τη γεωργία. Η περίοδος 1915-1922 αποτελεί μια φάση πρώτης άνθησης του συνεταιριστικού κινήματος, πριν τη ριζοσπαστικοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης και τη μαζική εισροή των προσφύγων.

Οι αγρότες εκμεταλλεύτηκαν το νέο πλαίσιο για τους συνεταιρισμούς με σκοπό κυρίως την επίλυση του περισσότερο σοβαρού προβλήματος που αντιμετώπιζαν, την εξεύρεση δανείων για την απαλλαγή τους από τους μεσάζοντες και τους τοκογλύφους.

Το γεγονός αυτό εξηγεί και την συντριπτική κυριαρχία των πιστωτικών συνεταιρισμών σε σύγκριση με τα άλλα είδη συνεταιρισμών (παραγωγικοί, προμηθευτικοί, πωλήσεως κλπ.)⁶³

⁶² Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ.103-104.

⁶³ Τσουδερός, *ό.π.*, σελ 45-50.

Από το 1915 μέχρι και το 1922 είχαν ιδρυθεί 1.815 συνεταιρισμοί, από τους οποίους το 74% περίπου ήταν πιστωτικοί, είχαν δηλαδή ως κύριο σκοπό την εξασφάλιση για τα μέλη τους, χρηματικών πιστώσεων από την ΕΤΕ.

Η εμπλοκή Κράτους- ΕΤΕ από την αρχή υπήρξε άμεση και καθόρισε σε απόλυτο βαθμό το χαρακτήρα που έλαβε το κίνημα των συνεταιρισμών.

Στην περίοδο αυτή οι συνεταιρισμοί ιδρύονταν κάτω από την έντονη προπαγάνδα της ΕΤΕ και των κρατικών οργάνων για την παροχή δανείων στους αγρότες με την αλληλέγγυα ευθύνη τους και γιατί οι αγρότες στον συνεταιρισμό έβλεπαν τη μοναδική τους σωτηρία απ' τους τοκογλύφους και για να βρίσκουν δάνεια.

Την ίδια στιγμή όμως η ΕΤΕ αρχίζει να προβληματίζεται από αυτό και να ανησυχεί για την ασφάλεια των τοποθετήσεών της. Λίγα χρόνια μετά πετυχαίνει την καθιέρωση του θεσμού του γεωργικού ενεχυρογράφου (ν.2184/1920), μέσα από το οποίο εξασφαλιζόνταν οι χορηγούμενες πιστώσεις της.⁶⁴

Παρ' όλα αυτά, η εξάπλωση των αγροτικών συνεταιρισμών την περίοδο 1915-1922 υπήρξε εντυπωσιακή, ιδιαίτερα μετά το 1917, ενώ η κίνηση άρχισε να επεκτείνεται σε ολόκληρη τη χώρα.⁶⁵

⁶⁴ Αβδελίδης, *ό.π.*, σελ.53.

⁶⁵ Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ.153,170.

Μέχρι το 1923, περίπου 1.115.000 αγρότες είχαν ενταχθεί σε συνεταιρισμούς, με μια αναλογία 65 συνεταιίρων ανά συνεταιρισμό.⁶⁶

Η περίοδος 1915-1917 ήταν περίοδος αφομοίωσης του νόμου και στήριξης της συνεταιριστικής προσπάθειας. Συστάθηκε η αρμόδια για τους συνεταιρισμούς υπηρεσία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (Τμήμα και Επιθεώρηση Γεωργικής Οικονομίας).

Πρωθήθηκαν μια σειρά από διατάγματα και εγκύκλιοι για οργανωτικά ζητήματα. Έγινε στελέχωση των πρώτων υπαλλήλων, τυπώθηκαν και διακινήθηκαν υποδείγματα καταστατικών, ενώ τα καταστατικά των συλλόγων / εταιρειών που υπήρχαν προ του ν.602 προσαρμόστηκαν στο νέο πλαίσιο. Μετά το 1917 και τη νομοθετική εξαγγελία της αγροτικής μεταρρύθμισης, εκδίδεται πλήθος διαταγμάτων σχετικά με τους συνεταιρισμούς, η κρατική εποπτεία οργανώνεται καλύτερα: σύσταση πενταμελούς Γνωμοδοτικής Επιτροπής των Συνεταιρισμών για ζητήματα εφαρμογής του ν. 602.

Η σύσταση συνεταιρισμών εξακολουθεί να προχωρά, παρά τα πολλά προβλήματα (τάσεις κερδοσκοπίας μερικών συνεταιρισμών, μεγάλος αριθμός αδρανών – μόνο κατ' όνομα

⁶⁶ Τσουδερός, *ό.π.*, σελ.57.

συνεταιρισμών κ.λπ.). Παράλληλα, το 1918 εκδίδεται το πρώτο περιοδικό σχετικά με τους συνεταιρισμούς, «Ο Βοηθός των Συνεταιρισμών», με ιδιοκτήτη και διευθυντή τον Σ. Ιασεμίδη, με στόχο τη μετάδοση και εκλαΐκευση γνώσεων σχετικά με συνεταιριστικά θέματα.

Την ίδια περίοδο προκαλούνται συζητήσεις γύρω από διάφορα προβλήματα που έχουν ανακύψει αναφορικά με τις σχέσεις Κράτους – Συνεταιρισμών. Οι συζητήσεις αυτές περιστρέφονται κυρίως γύρω από το αν και κατά πόσο το κράτος θα πρέπει να καθοδηγεί, να εποπτεύει και να ελέγχει τους συνεταιρισμούς ή αυτοί να λειτουργούν με μια πιο αυτόνομη, «από τα κάτω» λογική. Στα 1920 ψηφίζεται ο «Αγροτικός Νόμος» (2052/1920) και μια σειρά άλλοι νόμοι σχετικά με τα συνεταιριστικά.⁶⁷

Είναι η περίοδος επίσης που ξεκινά η σύσταση αναγκαστικών συνεταιρισμών με βάση τους νόμους 1072 και 2052. Μέχρι τα τέλη του 1921 καταγράφονται 1.710 αγροτικοί συνεταιρισμοί, με 93.103 συνεταίρους και 7.404.521 δρχ. συνεταιρικό κεφάλαιο.

Η κατάσταση που προκύπτει με τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 δεν επιτρέπει αξιόλογη συνεταιριστική νομοθετική κίνηση και δράση, ενώ από την άλλη επιβραδύνεται η διαδικασία των

⁶⁷ Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ.153,170.

απαλλοτριώσεων με το ν. 2922/1922 (κατάργηση των αναγκαστικών συνεταιρισμών απαλλοτριώσεων).

Το κράτος και οι υπηρεσίες του επιχειρούν να συγκροτήσουν ένα δίκτυο ελέγχου και εποπτείας, να διαμορφώσουν ικανά στελέχη, να εκλαϊκεύσουν και να διαχύσουν στον αγροτικό πληθυσμό το συνεταιριστικό θεσμό. Παρ' όλα αυτά η ίδρυση συνεταιρισμών γίνεται πολλές φορές με έναν πρόχειρο τρόπο, ενώ πολλοί αγρότες βλέπουν σε αυτούς αποκλειστικά ένα μέσο για τη λήψη δανείων. Έτσι πολλοί συνεταιρισμοί υπολειτουργούν, είναι αδρανείς, υπάρχουν ως σφραγίδα μόνο ή είναι εντελώς αφερέγγυοι.

Η ΕΤΕ από την πλευρά της, αντιμέτωπη με αυτήν την κατάσταση, είναι πολύ προσεκτική και προσπαθεί να εξασφαλίσει τις τοποθετήσεις της, γεγονός που με τη σειρά του προκαλεί αντιδράσεις από τον αγροτικό κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό πως από τους 1.815 συνεταιρισμούς το 1922, μόνο το 1/3 είναι πιστούχοι στην ΕΤΕ.

Τέλος, παρά την αριθμητική εξάπλωση των συνεταιρισμών, η πλειοψηφία των αγροτών (κυρίως μεσαίοι – μεγάλοι) δεν είναι συνεταιρισμένοι.

Μετά το 1923, η συνεταιριστική κίνηση γνωρίζει τεράστια άνθηση, αφού σε μεγάλο βαθμό η ίδρυση συνεταιρισμών προωθείται από

τις κυβερνήσεις των φιλελευθέρων, ως αναγκαίο συμπλήρωμα της μεταρρύθμισης: « Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1923-1937 με τις συνέπειες της [.....] Δημιούργησε τη βασική προϋπόθεση για την ίδρυση καινούργιων χιλιάδων αγροτικών συνεταιρισμών και την ανάπτυξη της δράσης τους».⁶⁸

Από το 1923 μέχρι την ίδρυση και λειτουργία της ΑΤΕ στα 1930, οι συνεταιρισμοί πληθαίνουν, ενώ παράλληλα ιδρύονται και πολλά δευτεροβάθμια όργανα (Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών).

Μόνο την τριετία 1923-1926 είχαν ιδρυθεί 2.018 συνεταιρισμοί και ως το 1924 οι Ενώσεις συνεταιρισμών είχαν φτάσει τις 24.

Στα 1926, υπήρχαν πάνω από 4.000 αγροτικοί συνεταιρισμοί με 270.000 περίπου μέλη και οι περιφερειακές ενώσεις είχαν φτάσει τις 39.

Ανάμεσα στους συνεταιρισμούς, οι πιστωτικοί εξακολουθούν να αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία. Θα πρέπει πάντως κανείς να μην είναι απόλυτος στην κατηγοριοποίηση των συνεταιρισμών, στο βαθμό που πολλοί πιστωτικοί συνεταιρισμοί δραστηριοποιούνταν και σε άλλους τομείς (προμήθεια, παραγωγή, πώληση κ.λπ.), έστω και δευτερευόντως.

⁶⁸ Αβδελίδης, *ό.π.*, σελ.59.

Όσο προχωρούσε η αγροτική μεταρρύθμιση, η εμφάνιση των συνεταιρισμών ακολουθούσε μια αντίστοιχη αυξητική πορεία, ιδιαίτερα στις Νέες Χώρες. Ενώ το 1924 καταγράφονται 267 συνολικά συνεταιρισμοί στην κεντρική και δυτική Μακεδονία, το 1929 αυτοί έχουν ανέβει στους 973. Την ίδια περίοδο, στην Πελοπόννησο οι συνεταιρισμοί από 961 φτάνουν τους 1.289.

Είναι φανερό λοιπόν πως ο ρυθμός ανάπτυξης του συνεταιριστικού κινήματος στις κατεχοχίν περιοχές αποκατάστασης των προσφύγων είναι μεγαλύτερο απ' ό τι στην Παλιά Ελλάδα.

Την ίδια στιγμή όμως, η αύξηση αυτή θα πρέπει να νοείται μόνο αριθμητική, αφού στην πραγματικότητα ένα ποσοστό γύρω στο 45% των υφιστάμενων συνεταιρισμών ήταν αδρανείς, ενώ οι πιστωτικοί αποτελούν σταθερά ένα ποσοστό της τάξης του 75% στο σύνολο των συνεταιρισμών.

Σε γενικές γραμμές η περίοδος από το 1923 μέχρι την ίδρυση της ΑΤΕ χαρακτηρίζεται από πληθώρα νομοθετικών πράξεων που αφορά τη δημιουργία συνεταιρισμών αποκατάστασης καλλιεργητών και τη σύσταση αναγκαστικών συνεταιρισμών, από τις πρώτες προσπάθειες για συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων από την Εποπτική Υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας και γενικά

την αναδιοργάνωση των ελεγκτικών και εποπτικών μηχανισμών του κράτους.

Την ίδια περίοδο εντείνονται οι συζητήσεις για το ζήτημα της κρατικής εποπτείας και τις αυτοδιοίκησης των συνεταιρισμών, αλλά και σχετικά με την ίδρυση ειδικού πιστωτικού οργανισμού (Γεωργική Τράπεζα).

Οι συζητήσεις αυτές κατέληξαν στη δημοσίευση του Ν.Δ. της 28-10-1925 «περί εποπτείας και ελέγχου των γεωργικών συνεταιρισμών» με βάση το οποίο συστηματοποιήθηκε η οργάνωση της εποπτείας των γεωργικών συνεταιρισμών σύμφωνα με τις τότε ανάγκες και κατά τρόπο περισσότερο συνεταιριστικό.

Το κείμενο ενσωμάτωσε πολλές από τις απόψεις γνωστών ειδικών επί των συνεταιρισμών της εποχής (Σ. Ιασεμίδης, Θ. Τζωρτζάκης, Π. Χασαπόπουλος) και προέβλεπε μεταξύ άλλων μέτρα όπως η αποκέντρωση των συνεταιριστικών - εποπτικών υπηρεσιών, η αύξηση του εποπτικού προσωπικού, η συστηματοποίηση της επιθεώρησης κάθε συνεταιρισμού κ.ά.

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις συνεχίζονται με την ίδια ένταση στα τέλη της δεκαετίας με συνεχείς τροποποιήσεις νομοθετημάτων, με τη συγχώνευση των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας και Γεωργίας και τη δημιουργία Διεύθυνσης Γεωργίας στην οποία υπάγονται

πλέον οι συνεταιρισμοί, με τη διεύρυνση των εποπτικών μηχανισμών κ.λπ. Η βελτίωση των δομών ελέγχου και εποπτείας θα είναι ένα ζητούμενο σε όλη αυτή την περίοδο και θα γίνονται αδιάκοπες προσπάθειες, συζητήσεις και αντιμαχίες προς αυτήν την κατεύθυνση μεταξύ συνεταιριστών και κρατικών αξιωματούχων.

Στα τέλη του 1926 οι συνεταιρισμοί είχαν αυξηθεί κατά 2.333 σε σχέση με το 1922, οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί είχαν αυξήσει το ποσοστό τους και οι συνεταιρισμένοι αγρότες αποτελούσαν περίπου το 1/3 του γεωργικού πληθυσμού.

Η αθρόα παραγωγή Ν.Δ. σχετικά με ζητήματα συνεταιρισμών και εποπτείας συνεχίζεται αμείωτη, με συνεχείς προσπάθειες αναδιοργάνωσης των εποπτικών μηχανισμών.

Παράλληλα κλιμακώνεται και η αγροτική διαμαρτυρία : στα τέλη του 1929 οι αγρότες πραγματοποιούν συλλαλητήριο με αιτήματα την εφαρμογή φιλοαγροτικής πολιτικής, την ανακούφιση από τη φορολογία, την παροχή δανείων κ.λπ.

Στο μεταξύ η κυβέρνηση Βενιζέλου έχει ψηφίσει το «Ιδιώνυμο», με τη στήριξη της πλειοψηφίας των βουλευτών των δύο αστικών παρατάξεων στις 25 Ιουλίου 1929. Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι

η πρόταση του Α. Παπαναστασίου να διώκονται με τον ίδιο νόμο και οι ενέργειες των φασιστών, απορρίφθηκε από τον Βενιζέλο.⁶⁹

Με τη νέα κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου εγκαινιάζεται μια πιο ενεργητική συμμετοχή του κράτους στην αγροτική οικονομία. Το 1928 π.χ. καθιερώνεται ο θεσμός της συγκέντρωσης του σίτου. Επίσης αρχίζει μια πιο ασφυκτική πολιτική απέναντι στην αυτονομία / αυτοδιοίκηση των συνεταιρισμών και εντείνεται η παρέμβαση του κράτους στο εσωτερικό τους. Την ίδια εποχή παρατηρείται για πρώτη φορά το φαινόμενο της διάλυσης των αδρανούντων συνεταιρισμών με στόχο την «εκκαθάριση – εξυγίανση του συνεταιριστικού κινήματος»

Το 1929 αποτελεί έτος σταθμό για το συνεταιριστικό κίνημα από πολλές απόψεις. Οι νομοθετικές πράξεις που ρυθμίζουν οργανωτικά ζητήματα των συνεταιρισμών είναι πολλές. Με το ν.4142/1929 λαμβάνεται πρόνοια για την ίδρυση κρατικής Συνεταιριστικής Σχολής. Ο νόμος .602/1914 υφίσταται τροποποίηση που αφορά φορολογικά ζητήματα των συνεταιρισμών (ν.4055/1929) και το αποκορύφωμα έρχεται με το ν.4332/1929 « περί κυρώσεως της μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου

⁶⁹ <http://www.komep.gr/2013-teyxos-6/h-antimetopish-toy-kke-apo-to-astiko-kratos-1918-1936: 20-02-2017>

και Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Συμβάσεως περί συστάσεως και λειτουργίας της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος».

Με τη σύσταση της ΑΤΕ επιχειρείται να δοθεί οριστική λύση στα χρόνια προβλήματα πιστώσεων και εποπτείας των συνεταιρισμών .

Τέλος την ίδια χρονιά πεθαίνει ένας από τους δραστήριους προπαγανδιστές και υποστηρικτές του συνεταιριστικού θεσμού ο Σ. Ιασεμίδης.

Αμέσως μετά την ίδρυση της ΑΤΕ 2.445 συνεταιρισμοί έγιναν πιστούχοι του ιδρύματος, μετατρέποντάς την στο βασικό όχημα κράτους για την πιστωτική πολιτική και την εποπτική του λειτουργία. Με την έννοια αυτή, η περίοδος 1929/1930 συνιστά μια νέα φάση και μια νέα αρχή για το συνεταιριστικό κίνημα της Ελλάδας.

Με βάση τα παραπάνω θα έλεγε κανείς πως στα 1929/1930 κλείνει μια πρώτη μεγάλη περίοδος της ιστορίας των αγροτικών συνεταιρισμών. Μετά το 1929, η ίδρυση της ΑΤΕ, η όλο και πιο έντονη παρέμβαση του κράτους στην αγροτικής οικονομία και τη λειτουργία των συνεταιρισμών και η νέα αρνητική για τους αγρότες διεθνής και εγχώρια οικονομική συγκυρία, έχουν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αναπροσαρμογή της αγροτικής πολιτικής προς μια κατεύθυνση περισσότερο εσωστρεφή, μεγαλύτερης προστασίας. Παράλληλα με τα παραπάνω,

ενισχύονται οι τάσεις κρατικής αυταρχικότητας και παρεμβατικότητας στα εσωτερικά των συνεταιρισμών.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν κανείς για την περίοδο 1915-1929 θα έλεγε πως το συνεταιριστικό κίνημα εμφανίζει σαφή άνθηση, κυρίως όμως αριθμητική. Οι στατιστικές πληροφορίες είναι σίγουρα φτωχές και ανακριβείς, αλλά δεν χωρά αμφιβολία πως χάρη στο ν. 602 οι συνεταιρισμοί αυξήθηκαν εντυπωσιακά, ιδιαίτερα την περίοδο 1923-1927.

Βέβαια θα πρέπει να έχει κανείς υπόψη του το μεγάλο ποσοστό των αδρανούντων συνεταιρισμών, αλλά και το γεγονός πως σε ένα κυμαινόμενο ποσοστό της τάξης του 70-80% οι συνεταιρισμοί αυτοί αποσκοπούσαν κυρίως στην εξασφάλιση των απαραίτητων καλλιεργητικών δανείων, είχαν δηλαδή πιστωτικό χαρακτήρα.

Το φαινόμενο τα $\frac{3}{4}$ των συνεταιρισμών να ιδρύονται καθαρά για λόγους εξεύρεσης πιστώσεων υποδηλώνει τόσο τη δίψα της υπαίθρου για κεφάλαια, όσο και μια συνειδητή πολιτική του κράτους να ενισχύσει μια τέτοιου τύπου οργάνωση της αγροτικής οικονομίας για να ελέγξει καλύτερα και να την κατευθύνει ανάλογα. Η ισχυροποίηση του θεσμού των συνεταιρισμών υποδεικνύεται, πέρα από την οριζόντια εξάπλωσή τους, και από την τάση δημιουργίας δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων οργάνων (Ενώσεις, συνομοσπονδίες). Στα τέλη του 1929 υπήρχαν 71

Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών σε όλη τη χώρα, οι περισσότερες στην Πελοπόννησο και την κεντρική και δυτική Μακεδονία.

Το 1931, οι υφιστάμενοι συνεταιρισμοί έχουν φτάσει τις 5.888 και οι δευτεροβάθμιες Ενώσεις τις 85.

Η δεκαετία του 1930 θα γίνει αντιληπτή από πολλούς ως μια νέα φάση για το συνεταιριστικό κίνημα : «Το ελληνικό συνεταιριστικό κίνημα αφού διήλθε το στάδιο εκκολάψεως του κατά την περίοδον 1900-1915 και το στάδιον της οργανώσεως εις πλάτος και θεμελιώσεως του συνεταιριστικού θεσμού κατά την περίοδο 1915-1930, εισέρχεται πλέον, κατά την περίοδον 1930 μέχρι σήμερον [1960], εις το στάδιον της εσωτερικής οργανώσεως και της δημιουργίας πλέον σύνθετων και ανωτέρου βαθμού οικονομικών και ιδεολογικών οργανώσεων». ⁷⁰

Η δεκαετία του 1930 συνιστά μια περίοδο ανακατατάξεων στο συνεταιριστικό κίνημα, γιατί έχουν αλλάξει σημαντικά οι κοινωνικοοικονομικές συγκυρίες και τα περιθώρια άσκησης πολιτικής από το κράτος.

Στο πλαίσιο αυτό η οικονομική κρίση, η υποτίμηση της δραχμής και η εσωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας (επιδίωξη αυτάρκειας, τάση υποκατάστασης των εισαγωγών, περιστολή του

⁷⁰ Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ.178-179.

εμπορίου) επηρεάζουν άμεσα και την πολιτική σχετικά με τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Το κράτος μέσω της ΑΤΕ, και του Υπουργείου Γεωργίας αναλαμβάνει ενεργητικά τη στήριξη των αγροτικών εισοδημάτων, την προστασία των τιμών και επιχειρεί μια «στενή» παρακολούθηση της συνεταιριστικής δραστηριότητας.

Παράλληλα, εντός των συνεταιρισμών η κινητικότητα αυξάνεται, η διαμαρτυρία αρχίζει να φουντώνει και παρατηρείται έντονη αντίδραση στην τάση του κράτους να αντιμετωπίσει τους συνεταιρισμούς, αποκλειστικά ως όργανα εξυπηρέτησης του τραπεζικού κεφαλαίου, όπως χαρακτηρίζεται από πολλούς η πολιτική Κράτους-ΑΤΕ απέναντι στο συνεταιριστικό κίνημα. Στο δεύτερο μισό της κυβέρνησης Βενιζέλου (1930-1932) εγκαινιάζεται μια νέα αγροτοσυνεταιριστική πολιτική «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του άρθρου 56 του νόμου 602 “περί συνεταιρισμών”». Επιβάλλονται μια σειρά από περιοριστικές διατάξεις στη δημοκρατική λειτουργία των συνεταιρισμών μέσα από την ποινικοποίηση ουσιαστικά της πολιτικής δράσης μελών των διοικήσεων των συνεταιρισμών.⁷¹ Η κίνηση αυτή έρχεται και ως απάντηση στις έντονες αγροτοσυνεταιριστικές κινητοποιήσεις του 1928-1929 κυρίως στη

⁷¹ Μαυρέας, ό.π., σελ.129-134

βόρεια Ελλάδα, με πρωτοβουλία αγροτιστών μελών του ΚΚΕ. Την ίδια περίοδο άλλωστε παρατηρείται στο χώρο των αγροτιστών έντονη κινητικότητα πάλι σε κεντρική και βόρεια Ελλάδα για τη συγκρότηση του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος το 1923.

Όμως, στη συγκυρία του 1929-1931 το νέο Αγροτικό Κόμμα που συστήνεται συγκροτείται πάνω σε καθαρά μαρξιστικά πρότυπα, ως ταξικό κόμμα και άρα με σαφώς πιο ριζοσπαστικό πρόγραμμα.⁷²

Παράλληλα με την αυστηρή εφαρμογή του ν. 4640/1930 για την εκκαθάριση των συνεταιρισμών από τους πολιτευόμενους, μέχρι το 1932 ψηφίζονται και άλλοι νόμοι με τους οποίους αρχίζει να διαφαίνεται καθαρά το νέο περί εποπτείας πνεύμα. Με το ν. 5289/1931 γίνεται νέα τροποποίηση στο ν. 602, με σκοπό το «νοικοκύρεμα» στην εσωτερική λειτουργία των συνεταιρισμών με την παρέμβαση του κράτους.

Η οικονομική δράση των συνεταιρισμών τίθεται σε αυστηρά καθορισμένα πλαίσια, οι υποχρεώσεις τους αυξάνονται, η δημοκρατικότητα περιορίζεται, η εποπτεία της ΑΤΕ εδραιώνεται ακόμα περισσότερο, η συμμετοχή σε αυτούς οριοθετείται ηλικιακά, υποχρεώνονται να δημοσιεύουν μηνιαίες λογιστικές καταθέσεις

⁷² Αριστείδης Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, τ. β, σελ.385-390 και Αβδελίδης, *ό.π.*, σελ.70.

και να καταθέτουν το μισό των καταθέσεών τους σε κρατικά χρεόγραφα στην Εθνική κ.λπ.

Οι διατάξεις αυτές προκάλεσαν τεράστιες συζητήσεις και αντιδράσεις από αγρότες και συνεταιριστές κατά τη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου, πριν την ψήφισή του. Την ίδια περίοδο αρχίζει να διευρύνεται η καθιέρωση του θεσμού των αναγκαστικών συνεταιρισμών, γεγονός που επίσης προκαλεί την αντίθεση των συνεταιρισμών.

Ταυτόχρονα συνεχίζεται η «εκκαθάριση» αδρανούντων συνεταιρισμών με δικαστικές αποφάσεις, ύστερα από σχετικές αιτήσεις της ΑΤΕ : το 1931 ιδρύθηκαν 350 περίπου νέοι συνεταιρισμοί, αλλά διαλύθηκαν και 220 περίπου, οι περισσότεροι από τους οποίους κατόπιν δικαστικών αποφάσεων. Μέχρι το 1932 ψηφίστηκαν και άλλοι «αντισυνεταιριστικοί» νόμοι (5277,5420), εδραιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη νέα συνεταιριστική πολιτική, Κράτους-ΑΤΕ, απέναντι στους συνεταιρισμούς. Αυτό οδηγεί, σε ριζική αλλαγή του μέχρι τότε χαρακτήρα του κινήματος: «τα μέτρα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα να αρχίσει να περιορίζεται προοδευτικά η δράση των αγροτικών συνεταιρισμών, να δυναμώνει το στοιχείο των πλουσιοχωρικών στους συνεταιρισμούς και να περιορίζονται τα οφέλη από τους συνεταιρισμούς των μικρών και των μεσαίων αγροτών.⁷³

⁷³ Κλήμης, ό.π., τ. Β, σελ.398-399

Οι συνεταιρισμοί συκοφαντούνται, φέρνοντας τις συνεταιριστικές οργανώσεις σε κατάσταση άμυνας, ενώ συχνές είναι και οι εσωτερικές εντάσεις μεταξύ οπαδών και αντιπάλων της κρατικής επέμβασης, στο εσωτερικό των συνεταιρισμών. Την περίοδο αυτή γίνονται έντονες ζυμώσεις στην κοινωνία και ειδικότερα στον αγροτικό χώρο για το ρόλο του κράτους στους αγροτικούς συνεταιρισμούς.

Αυτό επηρεάζει και το χώρο των αγροτιστών και προκαλεί έντονες διαμάχες στο εσωτερικό τους, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση αντιμαχόμενων ρευμάτων στις διαδικασίες πολιτικής συγκρότησης του χώρου.

Οι διασπάσεις αυτές φυσικά βρίσκουν αντανάκλαση και στις απόψεις του κάθε ρεύματος για το ρόλο των συνεταιρισμών, αν θα πρέπει δηλαδή αυτοί να λειτουργούν υπό άμεσο κρατικό έλεγχο ή αν θα πρέπει να πρέπει να αποκτήσουν μια πιο αυτόνομη, «από τα κάτω» πολιτική έκφραση, ως όργανα μετασχηματισμού της αγροτικής οικονομίας, ενάντια στον αστικό / καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 έχει αρχίσει ήδη να διαμορφώνεται μια νέα κατάσταση αναφορικά με τους συνεταιρισμούς. Τώρα πια το Κράτος και η ΑΤΕ αναλαμβάνουν όλο και πιο ενεργό οικονομικό ρόλο μέσω της πιστωτικής

πολιτικής, των έργων και των διαφόρων προγραμμάτων για την ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής.

Είναι επίσης περίοδος βελτίωσης των δεικτών της αγροτικής οικονομίας και εφαρμογής μέτρων ανακούφισης των αγροτών από τα χρέη (π.χ. ν.5805/1933, ν.5913/1933 και ν. 5952/1933).

Μια σειρά νόμων λοιπόν από το 1931 αρχίζει να ρυθμίζει ευνοϊκά τα αγροτικά χρέη, ενώ η ΑΤΕ από την πλευρά της μειώνει τα επιτόκια καταθέσεων και χορηγήσεων.

Τη δεκαετία του 1930 οι συνεταιρισμοί συνεχίζουν να αυξάνονται, αλλά με κάπως χαμηλότερους ρυθμούς. Την περίοδο 1930-1939 αυξάνονται κατά 1.518 (28,5% περίπου).

Τα στοιχεία της ΑΤΕ είναι πάντως διαφορετικά, γεγονός που αντανακλά τα προβλήματα που δημιουργούνται αφενός από την έλλειψη έγκυρης στατιστικής καταγραφής ακόμα και στη δεκαετία του 1930 και αφετέρου από μια διαφορετική λογική που εφαρμόζει η τράπεζα στις καταγραφές της.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, αυτό που χαρακτηρίζει κυρίως την περίοδο αυτή είναι οι διαρκείς προσπάθειες από την ΑΤΕ για διάλυση των αδρανούντων συνεταιρισμών, το ποσοστό των οποίων επί του συνόλου διατηρείται σε αρκετά υψηλά επίπεδα.

Ένα ακόμα πάγιο χαρακτηριστικό είναι η μικρή αριθμητική δύναμη των συνεταιρισμών και ο έντονος κατακερματισμός τους : γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1930 η μέση αναλογία μελών

ανά συνεταιρισμό κυμαινόταν γύρω στο 65. Από τη άλλη, το μέγεθος αυτό συνιστούσε μια σχετική βελτίωση συγκριτικά με την προηγούμενη δεκαετία, δεδομένου ότι η αντίστοιχη αναλογία για το 1928 υπολογιζόταν σε 40-50 μέλη.

Στα μέσα της δεκαετίας, η ΑΤΕ παράλληλα με τις ενέργειες για τη διάλυση των ανενεργών συνεταιρισμών και το ξεκαθάρισμα αυτού του θολού τοπίου, έκανε συστηματικές προσπάθειες και για τη συγκέντρωση στατιστικών δεδομένων μέσω των υποκαταστημάτων της. Σύμφωνα με δικά της στοιχεία, το 1934 οι συνεταιρισμένοι αγρότες ανέρχονταν σε 250.000, αριθμός ο οποίος μεγάλωνε κάθε χρόνο, για να φτάσει στις 400.000 περίπου το 1939.⁷⁴

Πάντως ακόμα και κάτω από τη συνεχή πίεση και επίβλεψη της ΑΤΕ δεν παρατηρούνται δραματικές αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας των συνεταιρισμών : σε μια συγκριτική καταγραφή μεταξύ 1933 και 1936, οι υφιστάμενοι συνεταιρισμοί παρουσιάζουν ελαφρά αύξηση (από 5.779 σε 5.960), αλλά το ποσοστό των ενεργών («λειτουργούντων») από 68% πέφτει στο 66%.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 πολλαπλασιάζεται επίσης η νομοθεσία σχετικά με τους αναγκαστικούς συνεταιρισμούς εγγείων βελτιώσεων με διατάγματα και νόμους, σε μια

⁷⁴ Κλήμης, ό.π., τ.Β, σελ.513-514.

προσπάθεια από το κράτος να χρησιμοποιήσει το θεσμό των αναγκαστικών συνεταιρισμών για την τόνωση της αγροτικής οικονομίας.

Το ζήτημα φυσικά προκάλεσε συζητήσεις μεταξύ των συνεταιρισμών για το πόσο συμβαδίζει ένας θεσμός οργάνωσης των αγροτών σύμφωνα με την ελεύθερη βούλησή τους, όπως είναι (θεωρητικά τουλάχιστον) ο συνεταιρισμός, με μορφές εκ των άνω επιβολής συνεταιριστικής οργάνωσης με τρόπο αναγκαστικό (δηλαδή υποχρεωτικό).

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η εφαρμογή πολιτικής ρύθμισης των αγροτικών χρεών, πάγιο αίτημα των αγροτών και του συνεταιριστικού κινήματος σε όλη σχεδόν τη μεσοπολεμική περίοδο. Στα μέσα της δεκαετίας του εδραιώνεται και η τριτοβάθμια οργάνωση του συνεταιριστικού κινήματος. Το 1935 συγκροτείται η «Πανελλήνιος Συνομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών», η οποία θα μετονομαστεί τον επόμενο χρόνο σε «Πανελλήνιος Συνομοσπονδία των Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών».

Η επέτειος των 20 χρόνων από την ψήφιση του ν. 602/1914 «περί συνεταιρισμών» θα αποτελέσει αφορμή για σειρά από αποτιμήσεις για το συνεταιριστικό κίνημα και συμπεράσματα για το παρελθόν και το μέλλον του θεσμού, ενώ παράλληλα η ΑΤΕ προχωρά σε αναδιοργάνωση και αναβάθμιση της εποπτικής της

λειτουργίας, όπως έχουμε αναφέρει. Παράλληλα, η τεταμένη πολιτική κατάσταση οδηγεί σε νέες παρεμβατικές πράξεις από το Υπουργείο και εν νέου αντιδράσεις από τους συνεταιριστές.

Με την δικτατορία της 4ης Αυγούστου παρατηρούνται ριζικές μεταβολές στη συνεταιριστική πολιτική. Οι συνεταιρισμοί συνέχιζαν να αναπτύσσονται αριθμητικά, ενώ είχε φουντώσει και πάλι η διαμαρτυρία για τα αγροτικά χρέη, γεγονός που συνέβαλε στη μείωση των επιτοκίων των χορηγήσεων της ΑΤΕ προς τους συνεταιρισμούς και σε νέα ρύθμιση των αγροτικών χρεών (Α.Ν. 677/1937).

Το νέο καθεστώς επιδιώκει τη μείωση της συνεταιριστικής επιρροής στα όργανα της ΑΤΕ (Α.Ν. 271/1936) και διορίζει ένα δικό της στέλεχος, τον Μπ. Αλιβιζάτο, ως υποδιοικητή στην τράπεζα. Παράλληλα, τα επιτόκια μειώνονται εκ νέου. Με τον τρόπο αυτό το μεταξικό καθεστώς πετυχαίνει τον ολοκληρωτικό έλεγχο μιας βασικής συνιστώσας της αγροτικής οικονομίας : «Η φασιστική Δικτατορία κατάργησε και τυπικά κάθε δικαίωμα συνεταιριστικής αυτοδιοίκησης και ελευθερίας.

Οι διοικήσεις των συνεταιριστικών οργανώσεων όλων των βαθμών, παύονται και διορίζονται ανεξέλεγκτα νέες με εντολή του Μεταξά και του συνεργάτη του Αλιβιζάτου. Η κρατική επέμβαση

στους συνεταιρισμούς έγινε αρχή και η εξάρτησή της από το κράτος απόλυτη.»⁷⁵

Με τις ενέργειες αυτές του κράτους συντελέστηκε η μετατροπή των συνεταιρισμών σε παράρτημα των κρατικών υπηρεσιών και πλέον η ταύτιση αγροτικών συνεταιρισμών και Αγροτική Τράπεζας ήταν γεγονός.

Τραπεζική πίστη και αγροτικοί συνεταιρισμοί.

Μέχρι το 1915 δεν υπήρχε καμία μέριμνα και οργάνωση για την αγροτική πίστη, γεγονός που αντανάκλούσε ίσως και το γενικότερο επίπεδο της εγχώριας αγροτικής παραγωγής. Η πιστωτική «πρωτοβουλία» είχε αφεθεί στα χέρια ιδιωτών και φυσικά είχε αποκτήσει έναν καθαρά τοκογλυφικό χαρακτήρα. Η ιδεολογική και πολιτική κυριαρχία των φιλελεύθερων αντιλήψεων για την οικονομία της εποχής, η έλλειψη κεφαλαίων, ασφάλειας και η απροθυμία του κύριου τραπεζικού ιδρύματος, της Εθνικής Τράπεζας, δεν επέτρεπαν μια πιο κεντρική ρύθμιση του ζητήματος της αγροτικής πίστης στην ύπαιθρο. Από την άλλη, δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί ένα μαζικό στρώμα ανεξάρτητων μικροϊδιοκτητών γης, που θα απαιτούσε μια συνεχή, συστηματική ροή και τοποθέτηση κεφαλαίων.

⁷⁵ Κλήμης Αριστείδης, Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, τ. γ σελ.43

Η πρώτη παρέμβαση του κράτους συμπίπτει χρονικά με τις απαρχές της δημιουργίας αγροτικών συνεταιρισμών, και όχι τυχαία.

Το κράτος επιβάλλει την υποχρέωση στην ΕΤΕ να ασκεί αγροτική πίστη με ευνοϊκούς για τους αγρότες όρους. Από αυτήν την άποψη, απλά προσπάθησε να ρυθμίσει ως ένα βαθμό τον τομέα της πίστης, δεν τον μονοπώλησε. Η κυριαρχία του τοκογλυφικού κεφαλαίου κάθε άλλο παρά μειώθηκε.

Στη συνέχεια όμως, μια σειρά από κρίσιμες εξελίξεις στο Μεσοπόλεμο, όπως η αγροτική μεταρρύθμιση, η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, η οικονομική κρίση και η λεγόμενη πολιτική της αυτάρκειας, ανάγκασαν τις κρατικές υπηρεσίες να δείξουν σοβαρό ενδιαφέρον για αυτά τα ζητήματα.

Η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας στα 1930 ήταν ένα από τα κύρια αποτελέσματα αυτού του νέου ενδιαφέροντος.

Κατά συνέπεια, το ζήτημα της αγροτικής πίστης και των συνεταιρισμών θα συμπεριλάβει μια πρώτη περίοδο ως το 1929 που ταυτίζεται με τη δράση της ΕΤΕ και μια δεύτερη από το 1930, μετά την ίδρυση της ΑΤΕ. Η κατάσταση στην οποία βρισκόταν η αγροτική οικονομία μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1910 δεν επέτρεπε την αποτελεσματική λειτουργία σύγχρονων θεσμών αγροτικής πίστης.

Δεν υπήρχαν οι αναγκαίες διασφαλίσεις για την επιστροφή των χρημάτων από τους αγρότες, ούτε και σχετικό σαφώς διαμορφωμένο νομικό πλαίσιο ή τίτλοι ιδιοκτησίας. Τα διαθέσιμα κεφάλαια ήταν λιγότερα λόγω ακριβώς της ίδιας της φύσης της αγροτικής πίστης και οι τράπεζες δύσκολα μπορούσαν να ελέγξουν την πιστοληπτική ικανότητα των αγροτών.

Τέλος, η τοκογλυφική εκμετάλλευση είχε δημιουργήσει ένα φαύλο κύκλο ανακυκλούμενου δανεισμού και δεν είχε παραγωγικό – αναπτυξιακό χαρακτήρα.

Η ίδρυση των αγροτικών συνεταιρισμών είχε προταθεί σαν ένα από τα μέσα για την απεξάρτηση των αγροτών από τους τοκογλύφους και μια καλή ευκαιρία για την τοποθέτηση των διαθεσίμων της, υπό κάποιες προϋποθέσεις βέβαια.

«Οι μεμονωμένοι μικροκαλλιεργητές, με την κατατεμαχισμένη μικρή ιδιοκτησία και τη μικρή παραγωγή, δεν έδιναν την εγγύηση που ήθελε η Εθνική Τράπεζα. Οι συνεταιρισμοί όμως, με την αλληλέγγυα ευθύνη των μελών τους, έδιναν την εγγύηση αυτή και εξασφάλιζαν την επιστροφή των δανείων της ΕΤΕ». ⁷⁶

«Οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί [...] είχαν σκοπό να χρησιμοποιήσουν την αλληλέγγυο ευθύνη, που ήταν υψηλή για το νομικό πρόσωπο του συνεταιρισμού, με σκοπό την ακώλυτη

⁷⁶ Αβδελίδης, *ό.π.*, σελ.46.

δανειοδότηση των συνεταιρισμών και στη συνέχεια τον επιμερισμό των δανείων στα μέλη. Οφειλέτης έναντι οποιουδήποτε δανειστή θα εμφανιζόταν ο συνεταιρισμός και όχι τα επιμέρους μέλη του, που το καθένα χωριστά είχε μικρή δανειοληπτική ικανότητα». ⁷⁷

Μέχρι το 1920 οι χορηγήσεις της Εθνικής Τράπεζας στη γεωργία κυμαίνονταν σε χαμηλά μεγέθη. Τα δάνεια ήταν κυρίως βραχυπρόθεσμα (τα λεγόμενα «καλλιεργητικά»), ενώ από το σύνολο των χορηγήσεων η πλειοψηφία προοριζόταν προς τους μεμονωμένους αγρότες και όχι προς του συνεταιρισμένους : το 1920 π.χ. προς τους μεμονωμένους αγρότες χορηγήθηκαν 55.000.000 δραχμές περίπου, ενώ στους συνεταιρισμούς κάτι λιγότερο από 25.000.000 δραχμές. Η αγροτική πίστη συνολικά επεκτείνεται ραγδαία μεταξύ 1920 και 1925 : από 80.000.000 δραχμές περίπου φτάνει τα 942.459.000. Ακόμα κι αν λάβει κανείς υπόψιν του την υποτίμηση του νομίσματος στο διάστημα αυτό, η αύξηση είναι εντυπωσιακή. Αυτό όμως που αξίζει να τονιστεί είναι μια άλλη εξέλιξη. Αντίθετα με την προ του 1920 περίοδο, οι χορηγήσεις προς τους συνεταιρισμούς ξεπερνούν αυτές προς τους μεμονωμένους : το 1923 τα ποσά είναι 115.000.000 δραχμές περίπου προς τους συνεταιρισμένους και σχεδόν 105.000.000 δραχμές προς τους μεμονωμένους. Ο λόγος

⁷⁷ Παπαγαρυφάλου, *ό.π.*, σελ.151-152.

που οι τραπεζικές χορηγήσεις προς τους συνεταιρισμούς είναι μεγαλύτερες από τα δάνεια προς τους μεμονωμένους αγρότες είναι ότι η δανειοδότηση μέσω των συνεταιρισμών εξασφαλίζει τις τράπεζες.

Ταυτόχρονα λοιπόν με τη ανάπτυξη των συνεταιρισμών, μετά την ψήφιση του ν. 602/1914, προωθήθηκε και η στενή τους συνεργασία με την Εθνική. Δεν είναι λοιπόν τυχαία η διαπιστωμένη από όλους κυριαρχία των πιστωτικών συνεταιρισμών έναντι των άλλων τύπων συνεταιρισμού. Αυτό στην ουσία σημαίνει πως οι περισσότεροι συνεταιρισμοί περιορίζονταν σε έναν απλό διαμεσολαβητικό ρόλο ως προς την αγροτική πίστη.

Χωρίς αμφιβολία, το πλεονέκτημα δανειοδότησης από την ΕΤΕ με τόκο 5% (έναντι 6% που ίσχυε για τους ιδιώτες και 9-12% που ίσχυε για άλλες δραστηριότητες) συνιστούσε από μόνο του μια καλή προτροπή για τη σύσταση συνεταιρισμών. Στα τέλη του 1914 η κυβέρνηση Βενιζέλου και η Εθνική Τράπεζα υπογράφουν τη σύμβαση με την οποία η τράπεζα αναλαμβάνει την άσκηση της αγροτικής πίστης μέσω των υπό θέσπιση συνεταιρισμών.

Η σύμβαση αυτή κυρώθηκε λίγο αργότερα με το ν. 656/1915. Έκτοτε, το σύνολο των επίσημων φορέων (Κράτους και ΕΤΕ) αρχίζει να παρακινεί τους αγρότες να ιδρύσουν συνεταιρισμούς,

και ξεκινά από τη μια ένασ αγώνας των αγροτικών στρωμάτων για την πρόσβαση στο κεφάλαιο της τράπεζας και από την άλλη η προσπάθεια της τελευταίας για τη βελτίωση των όρων παροχής και την εξασφάλιση των δανείων.

«Η αγροτική πίστης δεν αποτελεί επικερδή τραπεζική επιχείρησιν», ισχυριζόταν στα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο διευθυντής της ΕΤΕ Κοριζής, στο ξεκίνημα μιας μάλλον απολογητικής ομιλίας του για το ρόλο της ΕΤΕ στην αγροτική πίστη.

Η εξέλιξη αυτή αποδίδεται στην αριθμητική μεγέθυνση των συνεταιρισμών και των μελών τους, αλλά κυρίως στην εισαγωγή του θεσμού του γεωργικού ενεχυρογράφου το 1920 (ν. 2184/1920, «περί γεωργικού ενεχυρογράφου»), όπως ήδη έχουμε αναφέρει, γεγονός που εξασφάλισε στην ΕΤΕ τις απαραίτητες εγγυήσεις για την ασφάλεια των δανείων της. Μετά το 1920, με το θεσμό του γεωργικού ενεχυρόγραφου και με μια σειρά από άλλα μέτρα / προνόμια υπέρ της ΕΤΕ, διαμορφώνεται μια νέα φάση στον πιστωτικό τομέα, που επιτρέπει την περαιτέρω διεύδυση του τραπεζικού κεφαλαίου στην ύπαιθρο, με κύρια κατεύθυνση αυτή τη φορά τους αγροτικούς συνεταιρισμούς.

Παράλληλα όμως με αυτή τη διεύδυση, διογκώνονται και οι επικρίσεις κατά της ΕΤΕ. Ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, σε μια περίοδο κατά την οποία η πτώση των τιμών των

αγροτικών προϊόντων οδηγεί σε σημαντική συρρίκνωση των αγροτικών εισοδημάτων, ενώ ταυτόχρονα η τράπεζα αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα ρευστότητας, τα βέλη μεγάλης μερίδας των συνεταιρισμών και του αγροτικού κόσμου γενικότερα στρέφονται όλο και πιο έντονα κατά της πιστωτικής πολιτικής της Εθνικής, κατηγορώντας την για υψηλούς τόκους.

Οι αντιδράσεις αυτές θα έχουν ως αποτέλεσμα την αποξένωση της ΕΤΕ από τον αγροτικό χώρο και θα δώσουν την ευκαιρία να φουντώσουν οι συζητήσεις για την ίδρυση ειδικού πιστωτικού ιδρύματος για την αγροτιά. Τη δεκαετία του 1920 η ΕΤΕ αντιμετωπίζει μια σειρά από προβλήματα, αντανάκλαση των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας γενικότερα την περίοδο αυτή (πληθωρισμός, συναλλαγματική αστάθεια, χαμηλή ρευστότητα κ.λπ.). Στο πλαίσιο αυτό, δεν καταφέρνει να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες και προσδοκίες του αγροτικού πληθυσμού, μάλιστα γίνεται και στόχος έντονων επικρίσεων για κερδοσκοπία.

Ούτως ή άλλως πάντως, ο τομέας της αγροτικής πίστης διατηρεί μια περιθωριακή θέση στις εργασίες της ΕΤΕ, με έντονες διακυμάνσεις και αφορά σχεδόν αποκλειστικά βραχυπρόθεσμες τοποθετήσεις.

Την περίοδο 1915-1929 λοιπόν τίθενται οι βάσεις για μια συστηματική πιστωτική πολιτική στον αγροτικό τομέα με όχημα

την ΕΤΕ και σε άμεση συνάφεια με την παράλληλη επέκταση των αγροτικών συνεταιρισμών ως κύριο μεσολαβητή μεταξύ τράπεζας και αγροτών : «Εν τω αγώνι τούτω προς δημιουργίαν πίστεως εν τοις αγροίς τον κύριον και σπουδαιότερον παράγοντα αποτελούσιν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί».⁷⁸

Το 1915 μόνο ένα 4,8% των πιστώσεων, αφορούσε τους, σχετικά ανύπαρκτους ακόμα, συνεταιρισμούς. Το 1929, το ποσοστό των χορηγούμενων στους συνεταιρισμούς πιστώσεων είχε φτάσει στο 75% του συνόλου : προς τους συνεταιρισμένους αγρότες διατέθηκαν 1.164.793.000 δρχ., ενώ προς τους μεμονωμένους μόλις 448.540.000 δρχ.

Η ΕΤΕ είχε ανάγκη τη λειτουργία πιστωτικών συνεταιρισμών για την ελάχιστη εξασφάλιση των τοποθετήσεών της : «Η δημιουργία του συνεταιρισμού δημιουργεί τις προϋποθέσεις από την πλευρά της Τράπεζας να επεκτείνει τις πιστώσεις της στην αγροτική οικονομία, καθιστώντας δυνατή την πρόσβαση του μικροκαλλιεργητή ή του μικροκτηνοτρόφου στην τραπεζική πίστη [...]».

Με την ύπαρξη του συνεταιρισμού τα έξοδα μειώνονται στο ελάχιστο, καθώς οι συνέταιροι καλύπτονται μεταξύ τους από την

⁷⁸ Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ.165.

αλληλέγγυα ευθύνη, ο ένας γνωρίζει και παρακολουθεί τον άλλον.....»⁷⁹

Η κρίση όμως που χτυπά το αγροτικό εισόδημα στη δεκαετία του 1920, καθώς και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ΕΤΕ θα έχουν ως αποτέλεσμα τη διατάραξη των σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών. Η τράπεζα θα επιδιώξει την όλο και μεγαλύτερη εξασφάλιση των κεφαλαίων της και τον έλεγχο των συνεταιρισμών. Οι συνεταιρισμένοι χάνουν έτσι την εμπιστοσύνη τους προς αυτή και πιέζουν να δοθεί μια λύση με τη ίδρυση ειδικού πιστωτικού οργανισμού για τη γεωργία.

Οι αρχικές συζητήσεις για την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας δεν καταλήγουν κάπου, όμως ο αυξανόμενος έλεγχος του συνεταιριστικού κινήματος από την ΕΤΕ, οι αντιδράσεις των συνεταιριστών και η μεγάλη βαρύτητα που αποκτά ο αγροτικός τομέας μετά και την κορύφωση της αγροτική μεταρρύθμισης στα 1924-1929 θα οδηγήσουν στη δημιουργία της Αγροτικής Τράπεζας.

Η ΑΤΕ ιδρύθηκε με το ν. 4332/1929 επί Βενιζέλου με σκοπό τη διαχείριση της αγροτικής πίστης. Ήταν αποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης και συστήθηκε ως αυτόνομος τραπεζικός οργανισμός μη κερδοσκοπικού, κοινωφελούς χαρακτήρα.

⁷⁹ Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ.165.

Το αρχικό κεφάλαιο της τράπεζας σχηματίστηκε από κεφάλαια του Δημοσίου, της ΕΤΕ και κάποιων περιφερειακών γεωργικών τραπεζών που συγχωνεύτηκαν στη νέα τράπεζα. Σύμφωνα με το καταστατικό της βασικός σκοπός της ΑΤΕ ήταν η άσκηση της αγροτικής πίστης σε όλες τις μορφές της, η ενίσχυση των συνεταιριστικών οργανώσεων και η βελτίωση των όρων διεξαγωγής της αγροτικής παραγωγής και διάθεσης των αγροτικών προϊόντων.

Οι σκοποί αυτοί θα επιτυγχάνονταν μέσα από την παροχή δανείων στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, γεωργικούς οργανισμούς και μεμονωμένους αγρότες, την προμήθεια και τη διάθεση χρήσιμων για τους αγρότες γεωργικών ειδών, τη συνδρομή των συνεταιρισμών για την αποθήκευση, επεξεργασία και πώληση των αγροτικών προϊόντων στις αγορές, τη διάδοση σύγχρονων μεθόδων καλλιέργειας και παροχή οδηγιών και μέσων προς αυτήν την κατεύθυνση, τη συστηματοποίηση της εμπορικής προσφοράς και διαπραγμάτευσης των αγροτικών προϊόντων και την τόνωση του συνεργατικού πνεύματος μέσω της προπαγάνδας και της διαπαιδαγώγησης των αγροτικών στρωμάτων.

Το καταστατικό όριζε επίσης το είδος των δανείων που θα παρείχε: βραχυπρόθεσμα (καλλιεργητικά κ.λπ.), μεσοπρόθεσμα

και μακροπρόθεσμα (μέχρι 20 χρόνια, για μονιμότερες εγκαταστάσεις και βελτιώσεις).

Επίσης θωρακίστηκε με ειδικά προνόμια για την εξασφάλιση των γεωργικών της απαιτήσεων (προνόμιο πρωτοπραξίας, δικαίωμα γεωργικού ενεχύρου, δικαίωμα κάλυψης των δανείων με υποθήκη κ.ά.)

Εγκαινιάζεται λοιπόν μια περίοδος κατά την οποία η αγροτική πίστη επεκτείνεται και συστηματοποιείται με τη φροντίδα του Κράτους. Ο νέος οργανισμός αναλαμβάνει την άσκηση και την εποπτεία της αγροτικής πίστης.

Επισημοποιείται, τέλος η χρησιμοποίηση των αγροτικών συνεταιρισμών ως των κύριων οργάνων, για τη δανειοδότηση του αγροτικού τομέα. Από την πρώτη κιόλας στιγμή της ίδρυσής της επικράτησε έντονος προβληματισμός και ανησυχία για το πώς θα μπορούσε να συμβιβαστεί στην πράξη η λειτουργία μιας Τράπεζας ως κοινωφελούς οργανισμού, σύμφωνα με την καταστατική αρχή της Αγροτικής : «Το γεγονός ότι, η Τράπεζα αναφέρετο εις τον ιδρυτικό της νόμον ως κοινωφελής οργανισμός, ελάχιστα ηλάττωνε την ανησυχίαν, διότι εκρίνετο ασυμβίβαστος η σύνδεσις εννοιών Τραπεζής και κοινωφελούς οργανισμού [...]».⁸⁰ Κρίθηκε λοιπόν ότι ο τονισμός του μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και η συνεπής προς την παραπάνω αρχή πολιτική ήταν όροι

⁸⁰ Παπαγαρυφάλλου, *ό.π.*, σελ.182-185.

απαραίτητοι για την επιτυχία του νέου θεσμού. Από την πρώτη στιγμή της λειτουργίας της η ΑΤΕ προσπάθησε να εφαρμόσει αυστηρά κριτήρια αναφορικά με την πιστωτική και εποπτική πολιτική απέναντι στους συνεταιρισμούς.

Ξεκινά κάποιες πρώτες καταγραφές: αριθμός συνεταιρισμών και συνεταιρισμένων, εργασίες των συνεταιρισμών κλπ. Από τις πρώτες ενέργειες ήταν το ξεκαθάρισμα των ενεργών από τους αδρανούντες συνεταιρισμούς. Οι υπολογισμοί της ΑΤΕ οδήγησαν σε αποκλεισμό ενός μεγάλου μέρους των συνεταιρισμών. Η επίσημη καταγραφή μέσω του περιοδικού «Ο Συνεταιριστής» υπολόγιζε σε 5.186 τους συνεταιρισμούς το Δεκέμβρη του 1929. Ωστόσο πιστούχοι, στην ΑΤΕ έγιναν μόνο 2.445, προκαλώντας έτσι κριτική για αυστηρότητα από τους συνεταιριστές.

Ως προς την πιστωτική της πολιτική, εξ αρχής η συντριπτική πλειοψηφία των τοποθετήσεων της αφορούσε βραχυπρόθεσμα δάνεια (καλλιεργητικά, έναντι εμπραγμάτου ασφαλείας) σε ποσοστό περίπου 80-90%, ενώ οι συνεταιρισμοί απορροφούσαν το μεγαλύτερο μέρος των τοποθετήσεων. Τα καλλιεργητικά δάνεια ελάχιστα συντελούσαν σε μια αναζωογόνηση της αγροτικής παραγωγής, αφού στην ουσία ήταν δάνεια συντήρησης.

Η ΑΤΕ όμως από την πλευρά της είχε διαφορετική οπτική και προτεραιότητα στα πρώτα χρόνια λειτουργίας της. Η σωστή άσκηση πιστωτικής πολιτικής προϋπέθετε τη στενή

παρακολούθηση και τον έλεγχο των συνεταιρισμών γιατί «η Τράπεζα είναι εν όργανον διπλής ιδιότητας, βοηθός των συνεταιρισμών και τραπεζίτης αυτών»

Η διάψευση των προσδοκιών των αγροτών και οι αντιδράσεις τους, οφείλονται σε μια παρεξήγηση του ρόλου της τράπεζας: αντί η τράπεζα να βοηθάει τους αγρότες δίνοντάς τους φτηνά δάνεια, προσπαθούσε πιστώνοντάς τους να εξασφαλίσει τα κεφάλαιά της για δικό της όφελος.

Βλέπουμε ότι η πατερναλιστική και ηγεμονική στάση απέναντι στους συνεταιρισμούς δεν εγκαταλείπεται, με την απόσυρση της ΕΤΕ, αλλά αντίθετα εντατικοποιείται και αναβαθμίζεται με την ΑΤΕ. Το πλαίσιο ελέγχου και εποπτείας θα γίνεται όλο και πιο ασφυκτικό, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Η εντατικοποίηση του ελέγχου όμως συνοδεύεται και από μια αντίστοιχη μεγέθυνση των κεφαλαίων που διοχετεύονται στην ύπαιθρο, αλλά και των πάσης φύσης καταθέσεων στην τράπεζα. Το σύνολο των καταθέσεων μεταξύ 1930-1939 ενδεκαπλασιάστηκε. Τα χορηγούμενα ποσά στους συνεταιρισμούς υπερεξαπλασιάζονται και από το 1937 είναι διπλάσια από τα ποσά που πηγαίνουν στους μεμονωμένους αγρότες, ενώ το σύνολο των ποσών (προς μεμονωμένους και συνεταιρισμένους αγρότες) οκταπλασιάζεται.

Την ίδια περίοδο (1930-1939 παρατηρούνται αλλαγές και στο είδος των χορηγηθέντων δανείων. Από τα μέσα της δεκαετίας τα δάνεια μέσης και μακράς διάρκειας αυξάνονται αισθητά : από 26.656.000 δρχ. το 1933, ανεβαίνουν σε 80.126.000 δρχ. το 1935, για να φτάσουν τα 417.893.000 δρχ. το 1939.

Είναι η περίοδος των σημαντικών παραγωγικών, εγγειοβελτιωτικών έργων (αρδευτικά, αποστραγγιστικά, αντιπλημμυρικά, αποξηραντικά κλπ.) και του εξοπλισμού των αγροτών με γεωργικές μηχανές, λιπάσματα, νέους σπόρους κλπ., εργασίες που γίνονται κατά βάση μέσω της ΑΤΕ και των συνεταιρισμών, όπως έχουμε δει.

Παράλληλα, η ΑΤΕ κινείται και προς την αναδιαμόρφωση των συνεταιρισμών με την ίδρυση νέων και τη διάλυση - διαγραφή άλλων.

Το ζήτημα πάντως της διάκρισης των συνεταιρισμών σε λειτουργούντες, αδρανούντες και υπό διάλυση θα είναι ένα συνεχές διακύβευμα στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της ΑΤΕ, όσον αφορά τα κριτήρια και τα μεγέθη, ακόμα και για τα στελέχη της ίδιας της ΑΤΕ.

Από την πρώτη στιγμή ο μηχανισμός της τράπεζας θα θέσει σε προτεραιότητα τη συγκέντρωση και επεξεργασία στοιχείων σχετικά με τους υπάρχοντες συνεταιρισμούς και τις Ενώσεις τους.

Παράλληλα, το γεγονός της βελτίωσης του πιστωτικού και εποπτικού συστήματος (αύξηση μεγέθους χορηγούμενων ποσών, εξασφάλιση εγγυήσεων / προνομίων, επέκταση δικτύου υπό καταστημάτων, αύξηση στελεχιακού/υπαλληλικού προσωπικού κλπ.) σε συνδυασμό με τα μεγάλα παραγωγικά έργα της περιόδου οδήγησε και σε μια πτώση του ποσοστού των πιστωτικών συνεταιρισμών.

Οι αγρότες μπορούσαν ευκολότερα να λάβουν δάνεια απευθείας από την ΑΤΕ. Στη δεκαετία 1930-1939 το ποσοστό των πιστωτικών συνεταιρισμών μειώθηκε σημαντικά, αλλά όχι εντυπωσιακά : οι πιστωτικοί αντιπροσώπευαν το 75,62% του συνόλου των συνεταιρισμών το 1930, ενώ το 1939 το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 67,83%. Εντυπωσιακή είναι αντίθετα η εξέλιξη παραγωγικών συνεταιρισμών την ίδια περίοδο : από 4,87% το 1930, φτάνουν το 12,63% το 1939.

Ωστόσο ο ρυθμός μείωσης των πιστωτικών συνεταιρισμών ήταν εξαιρετικά χαμηλός και η απόλυτη κυριαρχία τους στο σύνολο των συνεταιρισμών δεν διαταράχτηκε, γεγονός που δείχνει ότι ο γεωργικός πληθυσμός είχε μεγάλο ενδιαφέρον για τη λειτουργία των πιστωτικών συνεταιρισμών, παρά τις προσπάθειες της ΑΤΕ για την τόνωση και των άλλων συνεταιρισμών.

Η αναλογία δανειοδότησης μεταξύ μεμονωμένων και συνεταιρισμένων εξισορροπήθηκε σημαντικά : οι χορηγήσεις

προς τους μεμονωμένους σημείωσαν αύξηση κατά 50%, ενώ προς τους συνεταιρισμένους μείωση κατά 29%.

Ωστόσο η αναλογία διατηρήθηκε σταθερά άνω του 50% υπέρ των συνεταιρισμένων, υπερβαίνοντας κατά πολύ τα ποσοστά των μεμονωμένων αγροτών.

Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε πως η πρώτη περίοδος λειτουργίας της ΑΤΕ (1930-1935) κινήθηκε σε δύο άξονες. Κατά πρώτον επεδίωξε να αναθερμάνει και να τονώσει το συνεταιριστικό πνεύμα μεταξύ των αγροτικών πληθυσμών μέσα από την προπαγάνδα, τη διαπαιδαγώγηση και τη διδασκαλία της «συνεταιρικής συνειδήσεως».

Σε ένα δεύτερο επίπεδο θέλησε να επαναφέρει την «εσωτερική τάξη και ορθή διαχείριση» μέσα από την εκκαθάριση από τους εικονικούς συνεταιρισμούς, την ενίσχυση των «υγιών» και την οργάνωση της στατιστικής υπηρεσίας και την τήρηση αρχείου. Η πολιτική αυτή «εκκαθάρισε» του παρελθόντος» προκάλεσε αντιδράσεις για αστυνομικές πρακτικές και χειραγώγηση.

Ωστόσο φαίνεται πως ήταν αναγκαίος για την τράπεζα όρος προκειμένου να κάνει πιο ορθολογική και αποδοτική τη λειτουργία της ίδιας, άσχετα από τη ρητορική που επικαλούνται προς τα έξω. Δεν θα πρέπει να υποβαθμίζεται αυτή η ειδική, πολιτική λειτουργία της ΑΤΕ από την αρχή κιόλας της λειτουργίας της.

Είδαμε και προηγουμένως πώς επιδιώχθηκε ο περιορισμός της πολιτικής δράσης των συνεταιρισμών με το ν. 5289/1931.

Μέσα από οδηγίες, εγκυκλίους κλπ. η ΑΤΕ δεν παρέλειπε να τονίζει την ηθική και διαπαιδαγωγική διάσταση της λειτουργίας της. Στην πιστωτική της πολιτική είναι εμφανής η τάση της να αυξήσει τα δάνεια μέσης και μακράς διάρκειας έναντι των βραχυπρόθεσμων και να αυξήσει επίσης το ποσοστό των χορηγούμενων δανείων προς τους συνεταιρισμούς. Μεταξύ 1929 και 1934 οι πιστώσεις προς τους συνεταιρισμούς αυξήθηκαν 32% κατά 235 εκατομ. Δρχ.

Η πρώτη και πιο κρίσιμη περίοδος λοιπόν κρίνεται γενικά πετυχημένη από τα στελέχη της, σύμφωνα πάντα με όρους «οικονομικής και ηθικής προόδου», ενώ η έμφαση δίνεται κυρίως στην «ηθική» διάσταση. Εκεί οφείλεται και η κριτική που της ασκείται, αναγκάζοντας πολλές φορές «τους υπαλλήλους της εποπτείας να περιοδεύουν συνοδεία οργάνων της δημοσίας ασφαλείας». ⁸¹

Το πρώτο μέλημα λοιπόν ήταν η ποιοτική βελτίωση του συνεταιριστικού θεσμού, «τουτέστιν η ιδέα του συνεταιρισμού [να] κατανοηθή και ταυτισθή και με την ιδέαν της τάξεως, της ακριβείας, της τιμιότητος και της αυτευθύνης [...]».

⁸¹ Μ.Κ. Γερακάρης, *Οι Γεωργικοί συνεταιρισμοί της Ελλάδος και η εποπτεία της Αγροτική Τραπεζής (1930-1934)*, σελ.31-33.

Η ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 και οι ρυθμίσεις των αγροτικών χρεών θα δημιουργήσουν ένα πιο ευνοϊκό περιβάλλον λειτουργίας για την ΑΤΕ, παράλληλα με την προϊούσα αυταρχικοποίηση του θεσμικού πλαισίου που αφορά τους συνεταιρισμούς. Έχουν προηγηθεί, όπως είδαμε οι «αντισυνεταιριστικοί» νόμοι 4640/1930 και 5289/1931.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 η ΑΤΕ συνεχίζει τις προσπάθειές της αναφορικά με ζητήματα στατιστικής, προπαγάνδας και εκπαίδευσης. Παράλληλα, το κράτος μέσω του Υπουργείου Γεωργίας επιχειρεί την άμεση επέμβαση στην εποπτεία με απολύσεις εκλεγμένων εκπροσώπων των συνεταιρισμών στα Δ.Σ. της ΑΤΕ, της ΚΕΠΕΣ κλπ. και το διορισμό δικών του προσώπων.

Συγχρόνως όμως γίνονται βήματα και προς μια βελτίωση των σχέσεων της ΑΤΕ με τους συνεταιρισμούς, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο κρίσης, ενώ το 1935 αρχίζει τη λειτουργία της και η Πανελλήνια Συνομοσπονδία των Γεωργικών Συνεταιρισμών.

Το 1936 η ΑΤΕ θέτει σε εφαρμογή δοκιμαστικά το θεσμό των Τοπικών Συνεταιριστικών Συμβουλίων με απώτερους στόχους την προαγωγή της συνεταιριστικής κίνησης, τη χάραξη γενικών

κατευθύνσεων για την κατά τόπους συνεταιριστική πολιτική και την κατάρτιση τοπικών συνεταιριστικών προγραμμάτων.

Την ίδια περίοδο συστηματοποιείται η συνεταιριστική πολιτική από τη Γενική Επιθεώρηση Συνεταιρισμών της ΑΤΕ, με την κατάρτιση στατιστικών πινάκων (κατηγορίες συνεταιρισμών, λειτουργούντες / αδρανείς, μέλη, ισολογισμοί, εργασίες συνεταιρισμών).

Επίσης γίνονται συστηματικές προσπάθειες για την οριοθέτηση και αναμόρφωση των σχέσεων ΑΤΕ – συνεταιρισμών με διαπραγματεύσεις μεταξύ Συνομοσπονδίας και ΑΤΕ για την άσκηση και τον έλεγχο της αγροτικής πίστης. Συγχρόνως, η ΑΤΕ από την πλευρά της προχωρά σε μείωση των επιτοκίων χορηγήσεων προς τους συνεταιρισμούς.

Με τη δικτατορία του Μεταξά προωθείται η μείωση της συνεταιριστικής εκπροσώπησης και επιρροής στην ΑΤΕ. Τα επιτόκια μειώνονται εκ νέου και οι χορηγήσεις της ΑΤΕ αφορούν κυρίως δημητριακά, σταφίδες, καπνό και βαμβάκι.

Η τάση κηδεμόνευσης από την ΑΤΕ και το Κράτος διογκώνεται, ενώ και οι συνεταιρισμοί βρίσκονται διασπασμένοι στα όργανα τους σχετικά με τις νέες κρατικές κατευθύνσεις του καθεστώτος. Τελικά επικρατεί η γραμμή καλής συνεργασίας με το Κράτος και την ΑΤΕ.

Το 1938 ιδρύεται η Εθνική Συνομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών Ελλάδος και ολόκληρο το δίκτυο των συνεταιρισμών, έγινε κατευθυνόμενο από τις εντολές της.

Επίλογος – συμπεράσματα.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1910 η κυριαρχία του οικονομικού φιλελευθερισμού και η διατήρηση ακόμα του παραδοσιακού πλαισίου του 19ου αιώνα στην αγροτική οικονομία συντηρούσαν μια πραγματικότητα που δε συμβάδιζε με νέους, πιο σύγχρονους τρόπους οργάνωσης του αγροτικού πληθυσμού.

Με την επιδείνωση των δεικτών της αγροτικής παραγωγής και τις διαδοχικές οικονομικές κρίσεις που ακολουθούν, το κράτος εισέρχεται σε μια διαδικασία ανάληψης ενεργού ρόλου, στη διεύθυνση της εθνικής οικονομίας. Αυτό γίνεται με έναν ψηλαφητό, αποσπασματικό, εμπειρικό και αντιφατικό τρόπο. Στην Ελλάδα οι διαδικασίες αυτές επιταχύνονται και από μια σειρά από άλλες εξελίξεις.

Στη δεκαετία του 1910 ο κρατικός μηχανισμός ανασυγκροτείται και αναμορφώνεται, λαμβάνοντας έναν σύγχρονο αστικό χαρακτήρα με την άνοδο των Φιλελευθέρων στην εξουσία. Νέοι θεσμοί εισάγονται (Κτηματολόγιο, Τοπογραφική Υπηρεσία, Γεωργικά Επιμελητήρια), ιδρύονται νέα υπουργεία (Εθνικής Οικονομίας, Γεωργίας), ξεκινά μια πρώτη προσπάθεια διανομής της γης (Νομοθετικά Διατάγματα, ν. 1072/1917), τίθενται οι πρώτες βάσεις της αγροτικής εκπαίδευσης (Ανωτάτη Γεωπονική

Σχολή) και αρχίζει να εφαρμόζεται σιγά σιγά μια πολιτική παροχή πιστώσεων στην αγροτική οικονομία μέσω της ΕΤΕ. Γίνονται προσπάθειες για αύξηση της καλλιεργούμενης γης, ενώ και η αύξηση της εισαγωγής γεωργικών μηχανών είναι αλματώδης από το 1913.

Η προσπάθεια αναδιοργάνωσης και εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας είναι εμφανής.

Στη φάση αυτή, εισάγεται από το κράτος το θεσμικό πλαίσιο για την ίδρυση και λειτουργία αγροτικών συνεταιρισμών με το ν. 602/1914, ενσωματώνοντας, μια ήδη προϋπάρχουσα τάση του αγροτικού κόσμου για οργάνωση σε συνεταιρισμούς.

Παράλληλα με τη θεσμοθέτηση των συνεταιρισμών, το κράτος προωθεί και μια συστηματική άσκηση πιστωτικής πολιτικής στον αγροτικό τομέα με τη σύμβαση που συνάπτει το 1915 με την ΕΤΕ. Έκτοτε, το σύμπλεγμα συνεταιρισμοί – τράπεζες θα λάβει πάγια μορφή και χαρακτήρα, μέσα από μια σχέση συνεργασίας – αλληλοεπικρίσεων.

Η αντικατάσταση της ΕΤΕ από έναν ειδικό, μη κερδοσκοπικό αγροτοπιστωτικό οργανισμό, την Αγροτική Τράπεζα, θα είναι το αποτέλεσμα των αγώνων των συνεταιρισμών, αλλά και των ειδικών οικονομικών και πολιτικών αναγκών του κράτους για μια συστηματική, ορθολογική, αποδοτική και αποτελεσματική διαχείριση της αγροτικής πίστης και εποπτείας.

Ο έλεγχος επί των συνεταιρισμών, του ρόλου τους, του εσωτερικού τους, των εργασιών τους, θα αναβαθμίζεται και θα ισχυροποιείται διαρκώς, εν μέσω αντεγκλήσεων, διαμαρτυριών και επικρίσεων για ηγεμονία, αυταρχικότητα και πατερναλισμό εκ μέρους σημαντικής μερίδας του συνεταιριστικού κινήματος. Παράλληλα όμως θα αυξάνεται και το ειδικό βάρος των συνολικών πιστώσεων, δανείων κ.λπ. της ΑΤΕ, καθιστώντας την ως τον αποκλειστικό, μονοπωλιακό φορέα άσκησης της πιστωτικής πολιτικής, σε σημείο πλήρους εξάρτησης των συνεταιρισμών από αυτή. Την ίδια περίοδο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 και μέχρι τα τέλη του Μεσοπολέμου, το κίνημα των αγροτικών συνεταιρισμών θα ζήσει μια τεράστια αριθμητική αύξηση, θα επεκταθεί σε όλη σχεδόν τη χώρα και θα ενσωματώσει ένα σημαντικό ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού. Θα δημιουργήσει δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια όργανα, θα εκπροσωπηθεί στις δομές του Κράτους και της ΑΤΕ, θα μαζικοποιηθεί, θα ισχυροποιηθεί και μοιραία θα εμπλακεί στην πολιτική και κοινωνική αναταραχή της εποχής, πρωτοστατώντας στην αγροτική κινητικότητα και διαμαρτυρία για την προστασία του εισοδήματος, βελτίωση των όρων παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου της υπαίθρου, τη διευθέτηση των αγροτικών χρεών κ.λπ.

Ταυτόχρονα όμως θα αντιμετωπίζει και κάποια διαρθρωτικά προβλήματα. Ο προσανατολισμός της μεγάλης πλειοψηφίας των συνεταιρισμών θα είναι κυρίως πιστωτικός, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τις παραγωγικές εργασίες, με αποτέλεσμα το συνολικό οικονομικό βάρος του συνεταιριστικού κινήματος να παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Τη δεκαετία του 1930 θα κληθεί να αντιμετωπίσει την επιδείνωση της οικονομίας.

Στη συγκυρία αυτή, το Κράτος και η ΑΤΕ θα δημιουργήσουν ένα ασφυκτικό πλαίσιο λειτουργίας, θα εφαρμόσουν μια «αντισυνεταιριστική» πολιτική, εκτείνοντας τον έλεγχο και μειώνοντας την αυτονομία των συνεταιρισμών.

Σταδιακά αυτοί θα ταυτίζονται όλο και περισσότερο με την ΑΤΕ, ενώ και στο εσωτερικό τους θα είναι διαρκείς οι αντιπαραθέσεις, σχετικά με το ρόλο και το χαρακτήρα που θα πρέπει να παίζει το συνεταιριστικό κίνημα. Διαμορφώνεται έτσι ένα ρεύμα που υιοθετεί την κρατικιστική αντίληψη και είναι υπέρ της κρατικής προστασίας και καθοδήγησης, ενώ ένα δεύτερο ρεύμα επιδιώκει τη διατήρηση ενός αυτόνομου ρόλου, την προστασία της αυτοδιοίκησης και της ανεξαρτησίας των συνεταιρισμών.

Ένα τρίτο ρεύμα, τέλος, που το αποτελούν το ΚΚΕ αλλά και άλλοι μαρξιστές, υιοθετεί έναν ταξικό, αριστερό προσανατολισμό και αντιλαμβάνεται το θεσμό των συνεταιρισμών ως ένα όργανο

πάλης συνδικαλιστικής - πολιτικής ενάντια στην επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

Στην ελληνική πραγματικότητα των πρώην κολίγων και των νεοαφιχθέντων προσφύγων, διαμορφώνεται ένας ιδιότυπος κομμουνιστικός αγροτισμός.⁸²

Οι συνεταιρισμοί σύμφωνα με την αντίληψη αυτή θα μπορούσαν να αποτελέσουν το μέσο, για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας. Με τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου κλιμακώνεται όλη η προηγούμενη πορεία αυταρχισμού και κρατικής επέμβασης.

Οι συνεταιρισμοί εντάσσονται πλέον στο κορπορατιστικό πολιτικοοικονομικό πρόγραμμα του νέου καθεστώτος, συγκροτείται μια νέα «Εθνική» Συνομοσπονδία και οι συνεταιρισμοί στην ουσία μεταλλάσσονται σε Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, χάνουν κάθε αυτονομία και γίνονται όργανα για την εφαρμογή των κρατικών προγραμμάτων που αφορούν την αναμόρφωση της αγροτικής παραγωγής και της υπαίθρου με βάση τις νέες προτεραιότητες της αυτάρκειας και της ισχυροποίησης του αγροτικού παραγωγικού ιστού της χώρας.

⁸² Θανάσης Καλαφάτης, περιοδικό Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας), τεύχος 103, Αθήνα 4 Οκτωβρίου 2001, σελ.23.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελίδης, Παρμενίων, Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα, Παπαζήσης, Αθήνα, 1986.
- Αιγίδης Α.Ι., *Η Ελλάς χωρίς του πρόσφυγας*, χ. Εκδ., Αθήνα 1934.
- Αναστασιάδης Στέφανος, Αγροτικά ζητήματα. Ως διαρρυθμίζονται υπό της κυβερνήσεως Βενιζέλου, τύποις Ερμού, Αλεξ. Βιτσικουνάκη, Αθήνα, 1917
- ΑΤΕ, *Το έργο μιας δεκαετίας 1930-1939*, Αθήναι, 1940.
- Βεργόπουλος Κώστας, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας, Εξάντας, Αθήνα, 1975
- Γερακάρης Μ.Κ., Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί της Ελλάδος και η εποπτεία της Αγροτικής Τραπέζης, (1930-1934), χ. ε., Αθήνα, 1935
- Ευελπίδης Χρυσός, Αγροτικόν πρόγραμμα, Άγκυρα, Αθήναι, 1923.
- Ευελπίδης Χ., *Η γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήναι, 1944.
- Ζολώτας Ξενοφών, Αγροτική Πολιτική, Εκδοτικός Οίκος Δ.Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα & Σία, Αθήναι, 1937
- Ζωγράφος Δ. , *Γεωργικαί Μελέται*, τεύχος Α' , Αθήναι 1932.

- Θανάσης Καλαφάτης, περιοδικό Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας), τεύχος 103, Αθήνα, 4 Οκτωβρίου 2001, σελ.23.
- Κλήμης Αριστείδης, Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, τόμοι 3, Πιτσιλός, 1985, έκδοση ΠΑΣΕΓΕΣ, 1988, χ. ε., 1991, Αθήνα
- Κοριζής, Α.Γ., Η αγροτική πίστις και η Εθνική Τράπεζα, χ. ε., Αθήναι, 1925
- Κρυστουλλάκη – Μπεβεράτου, Σ., Αγροτικοί συνεταιρισμοί : θεσμοί οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, ΑΤΕ, Αθήνα, 1990
- Κωστής Κώστας, Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα : Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, Αθήνα, 1987
- Κωστής Κώστας, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), Βενιζελισμός καταστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992.
- Λεοντίδης Κωνσταντίνος, Αγροτική ιδιοκτησία και αγροτική πίστις, χ. ε. Αθήνα, 1953.
- Mazower Mark, Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2002
- Mazower Mark, «Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», στο *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός*, συλλ. έργο, Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, β' έκδοση.

- Μαυρέας Κωνσταντίνος, «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ), Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις, Κριτική, Αθήνα, 1993
- Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Μαυρογορδάτος Γ.- Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία : όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978.
- Μπουρνόβα Ευγενία – Προγουλάκης Γιώργος, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», στο Χρ. Αγριαντώνη, Ε. Μπουρνόβα, κ.ά., Εισαγωγή στην Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας), Τυπωθήτω – Δαρδανός, Αθήνα, 2000.
- Μπρακατσούλας Βασίλης, Το αγροτικό πρόβλημα και κίνημα στην Ελλάδα, τ.Α., Παπαζήσης, Αθήνα, 1973
- Παναγιώτης Παπαγαρυφάλλου, οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν Ελλάδι, Παπαζήσης, Αθήνα, 1973
- Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος – Σπάθης Παύλος, Αγροτική Πολιτική, Στοχαστής, 1999
- Πετμεζάς Σωκράτης, «Αγροτική οικονομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ), Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999

- Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1951-1912*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1988.
- Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα, 1987.
- Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία – Κοινωνία – Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Πληροφόρηση, Αθήνα 1991.
- Στεφανίδης Μιχαήλ, *Η αγροτική και εργατική πολιτική του κόμματος των Φιλελευθέρων (1910-1960)*, χ. ε., Αθήναι, 1961.
- Τζόκας Σπύρος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002.
- Τσουδερός Ιωάννης, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν τω πλαίσιω της ελληνικής κοινωνικής διαρθρώσεως*, Βιβλιοπωλείων της «Εστίας», Αθήναι, 1960.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999.
- <http://www.komep.gr/2013-teyxos-6/h-antimetopish-toy-kke-aro-to-astiko-kratos-1918-1936>: 20-02-2017.